

Antifašistički pokret žena u Bosni i Hercegovini u vremenu od 1937. do 1941. godine

Dana Begić

Antifašistički pokret žena u Bosni i Hercegovini u periodu od 1937-1941. godine je dio opšteg revolucionarno-demokratskog pokreta u zemlji, koji se razvijao pod uticajem i rukovodstvom KPJ u godinama neposredno pred II svjetski rat. Činjenica da je KPJ bila organizator naprednog kretanja, da je svojom taktikom borbe protiv režima aktivizirala radne mase, da je uticala na društveno-politička zbivanja u zemlji, da je u sklopu mnogih zahtjeva postavila zahtjev političko-ekonomske ravnopravnosti žena, uticale su da se prilikom izučavanja istorije KPJ istražuje i proučava kao posebna tema problem položaja žena i nastajanje antifašističkog pokreta žena.

Tema »Antifašistički pokret žena u BiH od 1937—1941. godine« zamišljena je kao dio šireg istraživačkog programa koji treba da doprinese pisanju veće studije o revolucionarno-demokratskom pokretu u BiH od 1937-1941. godine.

KPJ je tokom svoga djelovanja ocijenila značaj angažovanja žena u borbi protiv režima, tako da je na IV kongresu KPJ 1928. godine u Drezdenu usvojena posebna rezolucija o pitanju žena i o načinu djelovanja KPJ među ženama. Porast partijskog uticaja na djelatnost ženskih organizacija i klasnih organizacija dolazi nekoliko godina kasnije iz već poznatih razloga (provale, diktatura), da bi od sredine tridesetih godina pa sve do izbijanja rata 1941. godine taj uticaj bio sve vidniji. U tom periodu imamo šire učešće ženskih organizacija i društava u opštim akcijama protiv fašizma i rata, a istovremeno za političku i ekonomsku ravnopravnost žena. U periodu poslije održavanja VII kongresa Kominterne (KI), pred Partijom stoji zadatak stvaranja fronta narodne slobode na široj osnovi i sasvim je razumljiva orijentacija da se zadaća aktiviziranja žena preko postojećih legalnih ženskih organizacija i udruženja kao i radničke organizacije stavlja na važno mjesto u programima odnosno

svakodnevnj taktici Partije. Konačno, kakav bi to bio Front narodne slobode ako se u njegovim redovima ne bi nalazila druga polovina stanovništva, koja je bila politički i ekonomski sasvim neravnomjerna. Pretpostavka da se postojećoj aktivnosti ženskih društava može dati antifašistički, revolucionarni ton bila je sasvim tačna kao i pretpostavka da se u borbi protiv režima i njegove politike može računati na aktivnije učešće žena.

Osnovni problemi prilikom istraživanja materijala za temu »Antifašistički pokret žena u BiH od 1937-1941. godine« su bili: utvrđivanje kada u radu postojećih ženskih društava i drugih organizacija započinje nova programska i antifašistička orijentacija; koje su to snage (organizacije KPJ, pojedinci, aktivisti) koje direktno rukovode akcijama ženskih društava, organizacija i sindikalnih organizacija i kojim se putevima dolazi do direktiva za ovakav sadržaj rada, i, na kraju, postignuti rezultati odnosno najvažniji činioci toga pokreta koji su predstavljali širi društveni proces, a koji se uklapao u opšti tok revolucionarno-demokratskog kretanja pred II svjetski rat. Razumljivo je da se u istraživanju polazilo od već poznatih činjenica društveno-pravnog položaja žene u tadašnjem društvu i uloge koju je ona imala kao ekonomski činilac u privrednom životu zemlje.

Potrebno je naglasiti da su istorijski izvori za ovu temu bili sasvim neznatni, da su malobrojni, a ukoliko postoje negdje arhive sa građom o ženskom pokretu, da su za sada nepristupačne istraživaču. U toku rada sasvim slučajno smo došli do sveske zapisnika sa sjednica organizacije Ženskog pokreta Sarajevo od januara 1936. — jula 1938. godine, što je bilo dragocjeno radi rasvjetljavanja situacije u Ženskom pokretu Sarajevo, koji je kao organizacija imao važnu ulogu u feminističkom pokretu u Jugoslaviji. Drugi važan izvor za ovu temu su knjige zapisnika odborskih sjednica Alijanse ženskih pokreta u Beogradu (pisani rukom, kao i zapisnici organizacije Ženskog pokreta Sarajevo), od 12. II 1937. godine do 17. maja 1940. godine, koji se čuvaju u Fondu AFŽ-a Jugoslavije u Institutu za istoriju radničkog pokreta u Beogradu.

Iz zapisnika Alijanse mogli smo, iako dosta šturo, da izvučemo osnovne podatke o radu organizacije Ženskog pokreta Banja Luka, i to samo toliko koliko je Pokret Banja Luka održavao veze sa predsjedništvom Alijanse kao svojom centralom.

Jedan dio podataka za ovu temu crpili smo iz partijskih proglašenja i rezolucija sa pojedinih partijskih konferencija i kongresa, a najveći dio je uzet iz predratne štampe i literature. Podatke o položaju zaposlenih žena radnica, o nadnicama i zaradama o uslovima pod kojima su radile, našli smo u naprednoj legalnoj i ilegalnoj štampi koju je izdavala Partija ili klasne sindikalne organizacije.

Za dobijanje podataka koristili smo se i ženskim časopisima, koji su izlazili prije rata, i to: »Ženski pokret«, organ Alijanse ženskih pokreta, časopisom »Žena danas«, kao i listom »Nova žena« organom Saveza ženskih društava BiH 1954-1962. Jedan dio poda-

taka smo uzeli iz postojeće memoarske građe o radu naprednih ženskih pokreta, koju je prikupio Savez ženskih društava BiH, a čuva se u arhivu Instituta za istoriju radničkog pokreta — Sarajevo. Iz ove građe smo se koristili podacima koji se odnose na akcije: pomoć Španiji, organizacija Crvene pomoći, proslava 8. marta itd.

II

U životu Jugoslavije između dva rata, Vidovdanski ustav iz 1921. godine i Oktroisani ustav iz 1931. godine nisu pružili zakonske mogućnosti ženama predratne Jugoslavije da učestvuju u političkom životu zemlje. Zakonodavac nije dozvoljavao političku ravnopravnost žena, pa je samim tim žene stavljao u podređen položaj u odnosu na muškarca. Iz ove činjenice proizilazile su sve ostale konsekvence koje su i formalno diktirale društveno-pravni položaj žena u predratnoj Jugoslaviji.

Obično se za ženu u tom vremenu upotrebljavao izraz da je bila neravnopravna. Sva dosadašnja istraživanja u pogledu pravnog položaja žene konstatuju da je stvarno postojala neravnopravnost žene koja se »manifestirala na svakom koraku: u ekonomskom, političkom, društvenom i porodičnom životu. Ta neravnopravnost je potvrđena zakonima¹⁾. Dovoljno je pogledati pravne propise predratne Jugoslavije, kao na primjer opšti građanski zakon, zakon o braku itd. pa će se dobiti najbolja slika položaja žene, uz malu primjedbu da je u Jugoslaviji postojalo šest pravnih područja na kojima su primjenjivani različiti pravni propisi²⁾. Ako se tome još doda da su, izuzimajući Vojvodinu i Međumurje³⁾, u oblasti bračnoga i porodičnog prava važili propisi pojedinih vjerskih zajednica, a negdje su oni važili i u nasljednom pravu, onda nije teško stvoriti sliku jedne opšte zakonske šarolikosti. Za gotovo više od dvije decenije postojanja vladajući krugovi predratne Jugoslavije nisu uspjeli da izmijene mnoge pravne propise koji su bili na snazi prije ujedinjenja, tj. prije 1918. godine⁴⁾. Pokušaji da se unificira Opšti građanski zakon kao i Zakon o porodici i nasljedstvu, nisu doveli do rezultata. U cijelom tom zakonskom području najteže je bilo ženi čiji je položaj prema postojećim zakonima bio neravnopravan i podređen. Jedan dokumenat u vidu memoranduma, predat vladi, odnosno predsjedniku vlade koncem februara 1939, najbolje će ilustrovati kakav je bio položaj žene u jugoslovenskom društvu neposredno pred II svjetski rat. Memorandum su podnijele organizacije: Alijansa ženskih pokreta i Jugoslovenski ženski savez. Bilo je to vrijeme smjene

¹⁾ Dr Ana Prokop-Kulenović: Ravnopravnost žene, brak i porodica po Ustavu FNRJ, Zagreb, 1946. str. 7.

²⁾ Položaj žene u FNRJ, obradili Neda Božinović i dr Maks Šnuderl, Beograd, Kultura, str. 3.

³⁾ U ovim pokrajinama je bio obavezan civilni brak prema zakonu iz 1894. god. — vidi dr Ana Prokop-Kulenović: Ravnopravnost žene, brak i porodica po Ustavu FNRJ, Zgb. 1946. str. 13.

⁴⁾ Dr Ana Prokop-Kulenović: Ravnopravnost žene, brak i porodica po Ustavu FNRJ, Zagreb, 1946. str. 12.

vlada Stojadinović-Cvetković. Pozivajući se na decembarske skupštinske izbore 1938. godine u memorandumu se konstatuje da žene Jugoslavije još nemaju pravo glasa, a tim ni mogućnosti da se bore za bolji život tamo gdje je ta borba najefikasnija, tj. u zakonodavnim tijelima. Obrazlažući namjenu memoranduma potpisnici su istakli zahtjev da se uklone iz postojećeg zakonodavstva sve one odredbe i svi članovi koji uslovljavaju da žene Jugoslavije budu još uvijek u potčinjenom položaju. Zbog važnosti memoranduma kao dokumenta koji traži punu zakonsku ravnopravnost žene, navešćemo samo najglavnije tačke memoranduma¹⁾: »kao prvo, postavljen je zahtjev za aktivnim i pasivnim pravom glasa za sva samoupravna i zakonodavna tijela, zahtjev za pravo da žene učestvuju u banskim vijećima kao što ih imaju i muškarci, zatim zahtjev za ozakonjenje sposobnosti žena, bile udate ili ne, za sve pravne radnje pod opštim uslovima pod kojima se to priznaje i muškarcima«.

Što se tiče građanskog zakona, u memorandumu je istaknuta potreba uvođenja obaveznog građanskog braka i isključive nadležnosti državnih sudova za sve bračne sporove, kako bi se dobila jednaka osnova za bračni život pripadnika svih vjeroispovijesti. Zahtijevana je ravnopravnost supružnika u braku i porodici i: a) ukidanje muževljeve vlasti, b) zamjena pojma očinske vlasti roditeljskom vlašću, i c) da se u slučaju razvoda braka za određivanje prebivališta djeteta, bez obzira na njegov pol i godine, uzima kao mjerilo samo dobro djeteta. Zahtijevana je puna zaštita vanbračne djece, i to istraživanjem očinstva, efikasnom prinudom roditelja da vrše svoju dužnost prema vanbračnom djetetu, i, najvažnije, izjednačavanje vanbračnog djeteta sa bračnim u srodničkom i nasljednom pravu. U pogledu prava nasljedstva memorandum zahtijeva izjednačenje žene i muškarca u nasljednom pravu u gradu i na selu, i mogućnost da žena bude svjedok pri sastavljanju testamenta pod istim uslovima kao i muškarac. Što se tiče imovinskih odnosa, zahtijevano je slobodno i neograničeno raspolaganje supružnika sopstvenom imovinom i ukidanje načela da je muž prečutni upravnik ženine imovine, da je stečena imovina u braku isključivo muževljeva, kao i ukidanje ustanove miraza.

Memorandum je naročito tražio izmjene u pogledu položaja žene u javnoj službi zahtijevajući da se ženama prizna: da mogu biti sudije, da mogu biti službenici državnih saobraćajnih ustanova, pošta, telegrafa i telefona na svim radnim mjestima, da se udatim ženama u državnoj i samoupravnoj službi priznaju iste prinadležnosti kao što ih imaju neudate žene i muškarci, da se ukine zabrana učiteljicama osnovnih škola i zabavljama udaja za neučitelje, da se za sve ženske osnovne, građanske, stručne srednje i učiteljske škole postave na mjesta upravitelja i direktora isključivo žene, da se omogući ženama da budu inspektori rada i da se prilikom prijema u službu, državnu, samoupravnu i u službu privilegovanih ustanova ne pravi razlika između muškaraca i žena, već da se dodjeljivanje

¹⁾ Fond AFŽ-a Jugoslavije, IRPJ, Beograd, Zapisnici Alijanse ženskih pokreta od marta 1939. godine.

službe osniva samo na sposobnosti i propisanoj kvalifikaciji bez obzira na pol¹⁾).

U Bosni i Hercegovini bio je izuzetan položaj žena muslimanki, na koje su se odnosili propisi iz oblasti šerijatskog prava. Ovim propisima muslimanka je bila naročito pogođena jer joj šerijatsko pravo i drugi propisi na osnovu šerijata nisu pružali gotovo nikakve zaštite u braku u pogledu nasljeđa, imovine, a niti u pogledu školovanja. Muslimanka je bila pokrivena, imala je ograničenu slobodu kretanja, a obavezno školovanje nije se odnosilo na žensku djecu. Kod jednog dijela reakcionarnog sveštenstva vladalo je uvjerenje da školovanje ženske muslimanske djece nije u skladu sa vjerskim propisima²⁾. Ovakav odnos prema ženskoj djeci se znatno poboljšao poslije održanog Kongresa muslimana intelektualaca 1928. godine u Sarajevu, koji je bio organizovan povodom proslave 25-to godišnjice rada kulturno-prosvjetnog društva Gajret³⁾. Kongres je naročitu pažnju posvetio prosvjeđivanju muslimanke smatrajući da je to jedan od osnovnih uslova za napredak i preporod muslimanske sredine⁴⁾. U rezoluciji Kongresa se tražilo da se u Zakon o obaveznoj osnovnoj nastavi unese i zahtjev za obavezno školovanje ženske muslimanske djece⁵⁾. Ovaj stav Kongresa intelektualaca došao je poslije izjave Hadžinske kurije od 10. jula 1928. godine uz pozitivno istupanje tadašnjeg Reis-ul-uleme Čauševića, i ovo najveće vjersko tijelo dalo je svoje saglasno mišljenje da muslimanka treba da pohađa sve vrste svjetovnih škola, da obavlja sve zanate i zauzima sva ostala zvanja koja ne stoje u protivnosti sa načelima islamskog morala, pledirajući da muslimanka može, u slučaju potrebe, otkriti lice⁶⁾. U tome je važnu ulogu imalo muslimansko kulturno-prosvjetno društvo Gajret, koje je, osnivajući konvikte i ženske internate u Sarajevu i Beogradu dalo veliki doprinos i omogućilo da veći broj ženske muslimanske omladine završi srednje škole i univerzitete.

Na težak položaj žene u Bosni i Hercegovini uticala je i činjenica da je najveći broj žena i ženske omladine bio nepismen. Prema popisu stanovništva iz 1931. godine procenat nepismenih žena iznad 11 godina starosti za cijelu Jugoslaviju iznosio je 56,4%⁷⁾. Teško je izvući podatke o broju nepismenih za Bosnu i Hercegovinu zbog banovinske podijeljenosti, ali se zna npr. da je taj procenat u Vrbaškoj banovini dostizao i 90% nepismenih žena⁸⁾. Škola je bilo nedovoljno, a zbog toga nije bilo mogućnosti da se ženska omladina školuje. Bilo je rasprostranjeno shvatanje da je nepotrebno školovanje žena, naročito na selu, gdje je žena seljanka još od svoga naj-

¹⁾ Fond AFZ-a Jugoslavije, IRP, Beograd, zapisnici Alijanse ženskih pokreta od marta 1939. godine.

²⁾ Dr Mehmed Begović, Muslimani u Bosni i Hercegovini, Bgd. 1938. Biblioteka »Politika i društvo«, str. 18.

³⁾ Ibidem, str. 14.

⁴⁾ Ibidem, str. 21.

⁵⁾ Ibidem, str. 21.

⁶⁾ Ibidem, str. 20.

⁷⁾ Statistički bilten, Beograd, br. 133, 1950, str. 12.

⁸⁾ »Žena danas«, Beograd, oktobar 1939, br. 25, str. 8.

ranijeg djetinjstva upotrebljavana u očevoj kući, a kasnije u muževljevoj, kao radna snaga za najgrublje poljske radove.

Ovakav položaj nepismene žene još je bio teži zbog činjenice da je morala usljed teških ekonomskih prilika da se zapošljava van kuće i da svojom zaradom kao radnica ili službenica obezbjeđuje osnovnu egzistenciju sebi i svojoj porodici. I u tome poslu najteže je opet bilo radnici muslimanki. »Odgajane po starim patrijarhalnim običajima, većinom nepismene i neuke, one nisu u stanju da plasi-
raju svoju radnu snagu pod istim uslovima kao i druge radnice. Zbog toga su muslimanke slabije nagrađivane i više eksploatisane, jer ih smatraju kao nekvalifikovanu radnu snagu drugog reda«¹⁾.

Vladajući krugovi u staroj Jugoslaviji su smatrali da je mjesto žene u porodici i kod djece, a da joj zato nisu potrebni ni pravo glasa, niti sticanje kvalifikacija radi posla izvan kuće. Međutim, stara Jugoslavija kao država sa kapitalističkim sistemom bez obzira na proklamacije o mjestu žene u društvu, svojom ekonomskom i finansijskom politikom izvlačila je ženu iz kuće u radionice, tako da se broj zaposlenih žena u Jugoslaviji povećavao iz godine u godinu. Režim je nastojao da raznim uredbama i propisima, o kojima će se kasnije govoriti, onemogućujući veće angažovanje žena u privredi i administraciji. Pokušaji ženskih građanskih organizacija da putem povremenih apela, peticija i žalbi ublaže takav položaj žene ostali su samo pokušaji. Jer feminizam kao pokret žena koji je nastao u okviru buržoaskog društvenog poretka u drugoj polovini XIX vijeka nije mogao doprinijeti da se ta životna pitanja riješe. U kapitalizmu, u kome dominira industrijska proizvodnja, žena je sve više ulazila u privredu, jer joj zarada muža, ili oca nije bila dovoljna za egzistenciju. Time što je morala da ide izvan kuće, žena je kao radnica dolazila pod ekonomsku vlast kapitalista, a njeno sve više uključivanje u privredu otvaralo je novo društveno pitanje, koje je karakteristično za kapitalizam, to je pitanje zaposlene žene i njenih prava. Da li će ta žena koja više ne radi samo u kući biti ravnopravna i jednako nagrađena za svoj rad kao muškarac, da li će imati pravo glasa, to su osnovna pitanja koja su isticana u okviru građanskog feminističkog pokreta. Ali, orijentisan i zatvoren isključivo u krugu žena, izolovan u svojim zahtjevima od naprednih društvenih snaga, feminizam kao pokret nije mogao da sagleda da je pitanje žena nosilo u sebi klasni karakter.

Još su polovinom XIX stoljeća osnivači marksizma uočili mjesto i ulogu žene u modernom kapitalističkom društvu i istakli da je pitanje žena klasno pitanje i da je sastavni dio klasne borbe koju vodi radnička klasa. U »Komunističkom manifestu« Marks i Engels su razobličili buržoaski moral i odnos prema ženi postavljajući da materijalističko shvatanje istorije omogućava da se istorijski pravilno shvati pitanje žena u njegovom opštem razvitku. Kasniji teoretičari marksizma Bebel, Klara Cetkin, Roza Luksemburg, i Lenjin dali su svoje teoretske priloge problemu žene u savremenom kapitalističkom društvu.

¹⁾ Dr Mehmed Begović, Muslimani u Bosni i Hercegovini, Beograd, 1938, str. 12, 13.

III

U Bosni i Hercegovini djelovalo je više ženskih društava i organizacija nacionalnog i karitativnog karaktera, koji su sačinjavali organizovani ženski pokret. Taj pokret je djelovao kao dio ženskog građanskog pokreta Jugoslavije između dva rata, a svoju aktivnost je usmjeravao uglavnom na rješavanje socijalnih i humanitarnih problema žena i omladine u tadašnjem društvu. Većina društava je bila učlanjena u centralne i feminističke organizacije, i to — Jugoslovenski ženski savez¹⁾, i Feministička alijansa. Mislimo da ni jedan pokret u zemlji nije bio toliko rascjepkan i toliko anarhičan kao što su to bila ženska društva i udruženja u zemlji pa i u Bosni i Hercegovini. Tokom vremena bilo je više pokušaja da se taj pokret kanališe s obzirom da je broj društava u zemlji dostizao cifru od više stotina. Najveći broj društava je bio učlanjen u Jugoslovenski ženski savez, koji je od svog osnivanja stalno podvlačio svoju političku neutralnost i nevezivanje za bilo kakve političke programe i političke ideje. Jugoslovenski ženski savez je isključio potrebu borbe za pravo glasa žena, smatrajući da ona nosi politički karakter. Zbog takvog stava je potekla inicijativa početkom dvadesetih godina za osnivanje Feminističke alijanse, čiji je osnovni zadatak bio da u čitavoj zemlji organizuje akcije za pravo glasa žena, da rukovodi tim akcijama i da se bori za ravnopravnost žena. Ali je i Feministička alijansa, kao i Jugoslovenski ženski savez učinila istu grešku smatrajući da će u oblasti političko-pravne zaštite žena postići veće uspjehe ukoliko ostane politički neutralna. Još u prvim godinama djelovanja Feminističke alijanse pojedine istaknute feministkinje (kao npr. Alojzija Štebi) isticale su: »da bi se žene borile sa većim izgledom na uspjeh za dobijanje prava glasa, kao i za ostale svoje zahtjeve, kada bi se nalazile u političkim strankama nego pod zastavom političke neutralnosti«²⁾. Pojedinačni pokušaji da se u okviru feminističkih organizacija ispolje određena politička gledišta, da se vežu za određene političke partije, ostali su bez uspjeha. U svjetlu takve političke izolovanosti jedino je moguće i posmatrati djelatnost građanskog ženskog pokreta u periodu između dva rata i neposredno u godinama pred II svjetski rat. Većina političkih partija nije unosila u svoj program feminističke zahtjeve niti su partijski pomagale zahtjeve žena, pa je ostalo da se djelatnost ženskih organizacija svede, kako je već naprijed rečeno, na prosvjetne i socijalno-humanitarne akcije. Izuzetak čine neke političke partije kao: Demokratska, Zemljoradnička i Republikanska stranka, koje su prilikom osnivanja postavile kao svoj programski zahtjev: ravnopravnost ljudi i žena. Tako je Republikanska demokratska stranka u tač. 7. svoga programa usvojila sljedeći stav: »Utvrđiti Ustavom princip ravnopravnosti žena i ljudi, s tim da se posebnim zakonom reguliše to izjednačenje«³⁾. Međutim, sve do zabrane, tj. do šestojanuarske

¹⁾ Jugoslovenski ženski savez, promijenjeno ime organizacije Narodni ženski savez, formirane 1919. godine u Beogradu.

²⁾ »Ženski pokret«, Beograd, 1925, sveska 7, 15, septembar 1925. godine.

³⁾ »Načela i program Republikanske demokratske stranke«, Beograd, 1920. str. 12.

diktature 1929. godine, navedene partije, nisu insistirale na ovim načelima. KPJ, iako zabranjena 1921, o pitanju ravnopravnosti žena imala je dosljedan odnos, ističući da je pitanje žena sastavni dio njene programske aktivnosti.

U vremenu formiranja centralnih ženskih organizacija: Jugoslovenskog ženskog saveza i Feminističke alijanse ispoljila su se i prva programska razmimoilaženja među samim ženskim organizacijama, a ta razmimoilaženja su upravo i došla zbog političkog stava i orijentacije u ženskim organizacijama. Da bismo potkrijepili ovo, ilustrovaćemo podacima koji su objavljeni u listu »Ženski pokret« 1924. U članku »Mišljenje javnosti i feminizam u Jugoslaviji« između ostalog se kaže: »Interesantno je znati šta same žene misle o pitanjima koja ih naročito interesuju. Među velikim brojem ženskih organizacija našlo bi se najviše jedno dvanaest koje primaju feminističke ideje bez ograničenja. Što se tiče tačaka programa Feminističke alijanse kao što su: izjednačenje žena pred zakonom, poboljšanje sudbine vanbračne djece, nastave za školsku djecu, jednake nagrade za jednak rad, izjednačenje morala za oba pola, itd., može se reći, bez ikakve sumnje, da ima mnogo veći broj organizacija koje žele zajedničku akciju na ovako širokom socijalnom programu¹⁾. Treba napomenuti da je tada već u Jugoslaviji djelovalo preko 300 ženskih društava, a samo njih dvanaest je bilo spremno da u okviru Feminističke alijanse vodi borbu za pravo glasa žene i ravnopravnost žena.

Zbog toga što će se preko organizacije Ženski pokret u okviru Alijanse voditi borba za političku ravnopravnost žena, a na ovu organizaciju će se najuspješnije oslanjati KPJ²⁾ u sprovođenju svoga programa na aktiviranju žena, potrebno je da malo više osvijetlimo uslove nastajanja i razvitka Feminističke alijanse.

Feministička alijansa formirana je na skupštini ženskih organizacija za pravo glasa u Ljubljani 1923. godine, na kojoj su istovremeno usvojena i pravila Alijanse u državi SHS³⁾. Pravila predviđaju da se sva ženska društva kojima je glavni zadatak zaštita žene i njenih prava udružuju u Feminističku alijansu koja ima za cilj oslobodenje žene sticanjem političkih prava i uvođenjem reformi, kako u pogledu izmjene zakona, tako i u pogledu izmjene društvenih običaja, radi postizanja potpune jednakosti između muškaraca i žena⁴⁾. Program Alijanse i organizacija Ženski pokret se sastoji u traženju opšteg i jednakog izbornog prava za žene za sve zakonodavne i

¹⁾ »Ženski pokret«, Beograd, br. 9, 15, novembar 1924, str. 378.

²⁾ Poslije zabrane KPJ — Nezavisna radnička partija Jugoslavije je tokom 1924. posvećivala pažnju ženskom proleterskom pokretu, te se o radu sekretarijata žena konstatuje: »Centralni sekretarijat žena ima svoje ćelije i u organizacijama buržoaskih feministkinja. On često iskorišćuje njihov organ »Ženski pokret« unoseći u njega svoje članke i rasprave.« — Iz izvještaja o radu i stanju Nezavisne radničke partije Jugoslavije — Fond Kominterne; F. kop. 632, arhiv I. R. P. Beograd.

³⁾ »Ženski pokret«, Bgd., br. 7, septembar 1924, str. 292.

⁴⁾ »Ženski pokret«, Bgd., br. 9—10, decembar 1923. godine, str. 455.

autonomne vlasti koje imaju i muški državljani. U programu se istaklo da se izborno pravo smatra samo kao sredstvo da žena bude potpuno oslobođena. Osim ovoga, feministkinje su zahtijevale da se poziv žene kao majke i domaćice prizna za produktivan poziv; da se ustanovi ekonomska nezavisnost udete žene, da se prizna roditeljsko starateljstvo nad djecom podjednako; da se izmijeni nasljedno pravo; da žene dobiju jednaku nagradu za jednak rad; zahtijevale su potpunu slobodu žene u svim pozivima koje ona može da vrši i da se ženama omogući učešće u političkom životu, kako bi imale naročito uticaja na prosvjetne i socijalno-političke resore¹⁾.

Pravila i program Feminističke alijanse bili su vrlo široki sa osnovnim zahtjevom da žene moraju dobiti opšte i jednako izborno pravo.

Potrebno je naglasiti da su u Bosni i Hercegovini sredinom tridesetih godina aktivno radile samo dvije organizacije Ženskog pokreta, i to u Sarajevu i Banjoj Luci.

Kao što smo naprijed istakli, najveći broj ženskih organizacija bio je učlanjen u Jugoslovenski ženski savez. Karakter rada ovih ženskih organizacija i društava nije se bitno mijenjao tokom godina. Društva su ostala i dalje programski i idejno međusobno nepovezana, a veći broj je bio zainteresovan za popularisanje i veličanje velikosrpskih odnosno velikohrvatskih ideja nalazeći se pod patronatom i uticajem vladajućih krugova. Samo su u Sarajevu pred II svjetski rat djelovala 22 ženska društva i udruženja. Radi dobijanja potpunije slike navodimo poimenično ta društva: Dobrotvorna prosvjetna zadruga Jugoslovenki; Dobrotvorna zadruga Srpkinja; Pododbor društva Kneginja Zorka; Hrvatska žena; Hrvatsko žensko katoličko društvo; Ženski odbor Merhameta; Ženski odbor Ahlak-a; Udruženje jugoslovenskih domaćica; Udruženje univerzitetetski obrazovanih žena. Materinsko udruženje; Kolo srpskih sestara; Kolo ruskih sestara; Češka žena; Cvijeta Zuzorić; La Humanidad; Jevrejsko aškenasko gospojinsko društvo; Jevrejsko žensko društvo Matatja; Marijinsko sestrinstvo; Ženski odbor Gajreta; Ženski odbor Prosvete; Ženski odbor Napretka; Žensko radničko kulturno-prosvjetno društvo Jednakost²⁾.

I u ostalim gradovima Bosne i Hercegovine djelovalo je istovremeno više ženskih društava (Banja Luka 5 društava, Tuzla 4, Mostar 4, Doboj 3, itd.). Treba istaći da je veći broj ovih organizacija djelovao kao pododbori društva, bilo ženskih, čije je sjedište obično bilo u Beogradu ili Zagrebu, bilo opštih, nacionalnih i kulturno-prosvjetnih društava (Merhamet, Ahlak, Gajret, Narodna uzdanica, Prosveta, Napredak, KSS, Hrvatska žena itd.). Manji broj društava djelovao je samostalno: Materinjsko udruženje; Društvo Matatja, itd.

Od svih ženskih društava koja su u ovom vremenu djelovala najmasovnije je bilo društvo Kolo srpskih sestara. Ne ulazeći dublje u ciljeve osnivanja KSS i karakter njegovog rada, treba se ipak osvrnuti na one oblike rada što ih je provodila ova organizacija, koja

¹⁾ Ibidem, str. 459.

²⁾ »Jugoslovenski list«, Sarajevo, 8. juna 1937, str. 7, i 25. maja 1937, str. 6.

je imala izrazito nacionalni karakter. Aktivnost Kola srpskih setara nosila je prosvjetni, humani i socijalni pečat. Ova organizacija je svojevremeno otvorila i izdržavala đačke internate za školovanje siromašne djece u Sarajevu, Tuzli i Banjoj Luci, đačke trpeze u Sarajevu, Tuzli i Travniku, a masovno je otvarala ženske zanatske škole po mnogim mjestima BiH¹). Društvo je radi izdržavanja ovih ustanova primalo dotacije od države, ali je i svoju aktivnost usmjeravalo na prikupljanje dobrovoljnih priloga i na druge akcije (mobe za pletenje, prodavanje đurđevdanskog cvijeta, organizovanje godišnjih zabava) kako bi povećanim prihodima moglo održavati svoju aktivnost. Društvo je stajalo neposredno pod zaštitom dinastije i kao takvo bilo nosilac ideja velikosrpske politike.

Žensko društvo »Hrvatska žena« osnovano je 1930. godine. Imalo je svoje pododbore u Sarajevu, Tuzli, Doboju, Banjoj Luci, i Mostaru, a njegov rad je imao veoma izražen karitativni karakter²) sa pojačanom aktivnošću u nacionalnom duhu. U gradu Mostaru društvo Hrvatska žena je imalo blizu 100 članica³).

Drugačiji karakter rada su imala druga udruženja i organizacije kao na primjer Udruženje jugoslovenskih domaćica, Udruženje univerzitetskih žena, čiji je zadatak bio prosvjeđivanje domaćica, naročito po selima, zatim aktiviziranje žena na zaštiti žene od raznih socijalnih i ekonomskih neprilika.

Nacionalna kulturno-prosvjetna društva Prosvjeta, Gajret, Napredak i Narodna uzdanica su osnovala ženske odbore u većim mjestima u Bosni i Hercegovini, a oni su djelovali u okviru programa rada svoga matičnog društva. Glavni zadatak ženskih odbora ovih nacionalnih društava je bilo podizanje nivoa opšteg kulturnog i prosvjetnog života žene, a posebno žene na selu. Društvo Prosvjeta je osnovalo školu za seoske domaćice (1923) koja je radila punih 10 godina i kroz koju je prošlo 420 žena i djevojaka⁴).

Na planu prosvjeđivanja ženske omladine nacionalna društva su otvarala đačke internate, posebno za žensku omladinu, zatim đačke trpeze i svojim radom omogućila većem broju djevojaka da završe pojedine srednje škole i studije i da kao intelektualci pomognu svojim radom podizanju opšteg nivoa naroda, pa samim tim i žena.

Ženski odbori Gajreta su uspješno djelovali na prosvjeđivanju žena muslimanki. Osnivali su povremene škole za prosvjeđivanje domaćice po selima i manjim mjestima (Kozarac, Kupres, Kakanj, Turski Lukavac, Gornji Olovac, Repovci) a u Sarajevu je na inicijativu Gajreta osnovana stalna banovinska škola za domaćice⁵). Treba

¹) Ženske zanatske škole su radile u sljedećim mjestima: Modriča, Bijeljina, Prijedor, Sanski Most, Srebrenica, Tuzla, Foča, Cajniče, Bosanski Brod, Bosanska Dubica, Bosanska Krupa, Derventa, Doboj, Zvornik, Zenica, Konjic i Prnjavor — »Vardar«, Kalendar Kola srpskih sestara za 1938, Izvještaji odbora.

²) »Jugoslovenski list«, Sarajevo, 16. maj 1939, str. 6.

³) »Jugoslovenski list«, Sarajevo, 15. decembar 1938, str. 4.

⁴) Kalendar »Prosvjeta«, 1939, str. 133.

⁵) Kalendar »Gajreta« za 1940, Sarajevo, str. 246, 247.

posebno istaći rad Ženskog odbora Gajreta u Bihaću, Tuzli, Trebinju, Stocu, a u Mostaru je u okviru Narodne biblioteke Ženski odbor Gajreta redovno održavao kurseve za prosvjećivanje žena muslimanki i muslimanske ženske omladine¹⁾.

Napori ovih društava na podizanju opšte pismenosti među ženama, s obzirom da se najveći broj nepismenih odnosio na žene, nisu mogli da budu realizovani jer su vlasti 1929. godine zabranile svim privatnim, kulturno-prosvjetnim i drugim društvima i ustanovama održavanje analfabetskih tečajeva. Rad na opismenjavanju naroda, koji su upravo u Bosni i Hercegovini, poslije ujedinjenja, bila razvila pomenuta nacionalna društva, time je bio obustavljen. Na pritisak demokratske javnosti je u amandmanu budžeta za 1939/1940. godinu unijeta jedna odredba kojom se zabrana održavanja analfabetskih tečajeva ukida²⁾. Tek tada je bilo moguće pristupiti široj akciji opismenjavanja žena — koje su činile armiju nepismenih. Ali, zbog približavanja ratne opasnosti granicama Jugoslavije, praktično u tom pogledu nisu postignuti značajniji rezultati.

U Sarajevu je djelovalo jedno žensko radničko kulturno-prosvjetno društvo Jednakost³⁾. Program rada društva Jednakost je bio da se raznim formama žene radnice što uspješnije bore za ostvarivanje svojih radničkih prava.

Društvo je stajalo pod neposrednim uticajem reformista i SPJ u Sarajevu pa se tako jedino može razumjeti da se kao radničko žensko društvo ne pojavljuje u prvom planu borbe za osnovna životna pitanja zaposlenih i nezaposlenih radnica, u burnom periodu radničkog pokreta. Iz jedne kratke novinske informacije sa godišnje skupštine Društva, održane početkom juna 1938. godine, saznaje se da je Društvo u toku izvještajne godine (1937, 1938) održalo jedan prosvjetni tečaj i jedan tečaj šivenja, koji je pohađalo 46 polaznica. Društvo je u saradnji sa dječijom sekcijom Budućnost uspjelo da pošalje na oporavak na Crepoljsko tri grupe sarajevske radničke djece⁴⁾. Za organizovanje ove djelatnosti društvo je dobilo novčane subvencije od Radničke komore u Sarajevu⁵⁾. Društvo je organizovalo predavanja za žene Sarajeva, a kao predavač se najčešće pojavljivala Milica Đurić-Topalović iz Beograda, glavni teoretičar za pitanja žena u Socijalističkoj partiji Jugoslavije. Predsjednica društva je bila Dragica Crnković, a sekretar Anka Tamel-Jakšić⁶⁾.

Izbijanjem II svjetskog rata prestaje i aktivnost u ovome društvu kao i u većini društava i udruženja.

Većina ženskih društava u Bosni i Hercegovini kao i ženski odbori Gajreta, Napretka i Prosvete bili su učlanjeni u Jugosloven-

¹⁾ »Jugoslovenski list«, Sarajevo, 4. I 1937, str. 4.

²⁾ Kalendar »Prosvjeta«, 1940, Đorđe Pejanović: »Jedna godina rada »Prosvjete«, str. 5-8, Sarajevo, 1939.

³⁾ Proleter, Spomenica 1905-1955, Sarajevo, str. 53.

⁴⁾ »Jugoslovenski list«, Sarajevo, 5. juni 1938, str. 4.

⁵⁾ AI RP Sarajevo (Izvještaji sa godišnjih skupština Radničke komore u Sarajevu za period od 1937. do 1940.

⁶⁾ Anka Tamel-Jakšić — 1920. godine član Pokrajinskog sekretarijata žena socijalista komunista za Bosnu i Hercegovinu.

ski ženski savez kao središnju organizaciju. Pri svakoj banovini bila je formirana sekcija Jugoslovenskog ženskog saveza, koja je imala zadatak da povezuje sva ta raznorodna (nacionalna i programska) društva u jednu cjelinu. Ali Jugoslovenski ženski savez nije bio takva organizacija koja je mogla da tu aktivnost i djelovanje u potpunosti iskoristi za poboljšanje opšteg položaja žena. Savez je proklamovao da je učešće žena u političkom životu nepovoljno za ženu i za njene funkcije u jednom društvu pa je samim tim zatvarao vrata svim akcijama koje je tokom vremena, razvijanjem događaja u zemlji, vodio u sklopu sa drugim organizacijama (zahtjevi za izmjenu u građanskom zakoniku i nasljednom pravu, bračnom pravu itd.). To je, u stvari, i bio razlog što se nisu postigli veći rezultati u pogledu zaštite žene i što je u vremenu između dva rata u Jugoslaviji položaj žene ostao i pravno i ekonomski isti.

Postojanje ovako velikog broja ženskih društava u Bosni i Hercegovini, kao i u cijeloj zemlji, samo potvrđuje pretpostavku da je u jugoslovenskom društvu između dva svjetska rata postojao problem ekonomskog, pravnog i političkog položaja žene u tadašnjem društvu. Nadalje, to potvrđuje da su postojale potencijalne snage koje su nastojale da organizovanjem i učvršćivanjem rada pojedinih ženskih društava i udruženja izmijene tok stvari, da ublaže socijalne nedaće i da pomognu ženi kao članu društva. Međutim, ove činjenice istovremeno ukazuju da nije bilo takvih revolucionarnih snaga, na prvom mjestu političkih partija, koje će znati da koristeći se stvarnim stanjem i položajem žene, kao i aktivnošću postojećih ženskih organizacija, uspješnije djeluju i postignu vidnije rezultate na polju zaštite žene u Jugoslaviji do izbijanja rata 1941. godine.

IV

U periodu djelovanja između dva svjetska rata KPJ je u svome programu postavila zahtjev za političkom i ekonomskom ravnopravnošću žena. Stojeći na pozicijama naučnog socijalizma KPJ je u pravilnom rješavanju pitanja žena u jugoslovenskom društvu vidjela ostvarenje dijela svoga programa polazeći sa stanovišta da je pitanje žena dio pitanja proleterske revolucije. U redovima politički angažovanih i društveno-aktivnih radnih žena KPJ je tražila sebi saveznike za borbu protiv vladajućih režima a za pobjedu radničke klase i ostvarenje njenih ciljeva.

Pitanje ekonomske i političke ravnopravnosti žena, djelovanje Partije među ženama, u prvom redu među ženama radnicima, intelektualkama i službenicama, isticano je u svim važnijim zaključcima i referatima sa partijskih kongresa i konferencija. Da bi se bolje sagledao kontinuitet u postavljanju ženskog pitanja i nastojanju za njegovo rješavanje, osvrnućemo se na najvažnije partijske odluke o pitanju žena. Na IV kongresu KPJ pored ostalog je prihvaćena rezolucija o pitanju žena, u kojoj se kao prvo ističe: »posljednjih godina brzim tempom raste značaj rada žena za produkciju Jugoslavije zato što žene predstavljaju daleko jeftiniju i manje

svjesnu radnu snagu«¹⁾). Na Kongresu je konstatovano da se u vremenu od 1921. do 1926. godine smanjio procenat zaposlenosti muške radne snage, dok se procenat zaposlenosti ženske radne snage povećao za 97%, tako da radnice sačinjavaju oko 27% industrijskog proletarijata Jugoslavije²⁾). Protumačeno je da razlog ovako brzom angažovanju žena u industriji leži u nejednakom ekonomskom nagrađivanju, bezobzirnom izrabljivanju za desetočasovno radno vrijeme uglavnom mladih radnica od 16 do 22 godine starosti. Raspravljajući o položaju žena u rezoluciji IV kongresa istaknuto je da za rad sa ženama nije samo zainteresovana KPJ kao radnička partija nego i ostali faktori u društvu kao vladajući krugovi, štampa, crkva itd. Od činjenica da je ženska snaga znatno jeftinija, klasno nesvjesna i sasvim bez uticaja na radničke organizacije, vladajući krugovi su nastojali da svoj uticaj među ženama učvrste putem šireg i organizovanijeg rada. Zato su formirane mnoge dobrotvorne, vaspitne ženske i reformističke organizacije, koje su dobijale novčanu i moralnu potporu od države, dvora i crkve. »Klerikalna štampa izdaje pet časopisa za žene i 15 opštih časopisa koji se u 100.000 primjeraka rasturaju u prvom redu među ženama a posljedica ovoga rada je da se ogromne mase radnica i seljanki nalaze pod ideološkim i organizacionim uticajem buržoazije«³⁾).

Na IV kongresu je dalje istaknuto da organizacije KPJ potpunoju rad među ženama radnicama i seljankama i da u radu partijskih organizacija postoji praksa da se pitanjem žena isključivo bave žene. Ova ocjena rada biće karakteristična za većinu partijskih organizacija sve skoro do kraja 1939. godine, znači čitavu deceniju, kada Partija pristupa odlučnijem formiranju komisija za rad među ženama pri partijskim forumima, gdje pored žena rade i članovi Partije muškarci. Na kraju rezolucije po ženskom pitanju Kongres je postavio zadatak obrazovanja komisije pri centrali KPJ za rad među ženama koja će svoju aktivnost usmjeriti ka pridobijanju žena radnica i ostalih žena u duhu zaključaka Kongresa.

Međutim, šestojanuarskom diktaturom, koja je uslijedila nekoliko mjeseci poslije održavanja kongresa u Drezdenu i većeg broja hapšenja istaknutih komunista širom zemlje, kao i razbijanja organizacija, onemogućeno je za duže vrijeme sprovođenje od strane preostalih partijskih organizacija rezolucije o pitanju žena.

Za ocjenu rada Partije među ženama značajna je IV zemaljska konferencija KPJ, održana koncem decembra 1934. godine u Ljubljani. Konferencija je kao prvo konstatovala da su se organizacije KPJ oporavile od udaraca šestojanuarske diktature i da je KPJ u tom vremenu uspjela da izvrši obnovu svojih organizacija. U zadacima konferencije je podvučeno da se rad među ženama treba smatrati kao važan sektor partijskog rada koji se ne smije zapostaviti⁴⁾). Interesantno je da je Konferencija jedino u akcionom pro-

¹⁾ Istorijski arhiv KPJ, tom II, Beograd, str. 208.

²⁾ Ibidem, str. 208.

³⁾ Istorijski arhiv KPJ, tom II, Beograd, 1950, str. 208.

⁴⁾ Ibidem, str. 230.

gramu za selo postavila zahtjev: »jednaka plata za jednak rad muškim, ženskim i poljoprivrednim radnicima, i osmočasovni radni dan za odrasle poljoprivredne radnike a šestosatni radni dan za muške i ženske radnike ispod 18 godina¹⁾.

Nekoliko mjeseci kasnije na junskom plenumu CK KPJ, koji je održan u Splitu 9. i 10. juna 1935. godine, razmatrana je situacija i rezultati petomajskih skupštinskih izbora, analizirane su pogreške i nedostaci KPJ u izbornoj kampanji, i neuspjeh u stvaranju Narodnog fronta slobode. Pod tačkom 11. ponovo je stavljeno u naredne zadatke Zemaljskom birou (Zemalju) stvaranje centralne komisije za rad među ženama i pokretanje toga rada sa mrtve tačke²⁾.

Te iste godine Partija je posvećujući pažnju pitanju žena u partijskoj štampi donosila više direktnih članaka o radu sa ženama: »Pred 8. mart«; »Za 1. maj«, »Za učešće žena u opštinskim izborima 1936. godine« itd.³⁾. Osim toga, bez sumnje, najveći značaj za preokret u radu sa ženama svakako je bilo održavanje VII kongresa Kominternе i zadaci koje je Kongres postavio svim komunističkim partijama u borbi protiv fašizma stvaranjem Narodnog fronta slobode. U svom referatu Georgi Dimitrov je ukazao na glavne smjernice za širi rad Partije među ženama, okupljanjem žena u široki antifašistički front.

Period od 1936. do 1941. godine može se označiti kao period uspona antifašističkog pokreta u Jugoslaviji, period antifašističkog raspoloženja masa, period radničkih štrajkova i demonstracija i borbe naroda za mir, za ekonomsko-političku ravnopravnost, za nacionalnu ravnopravnost, za ravnopravnost žena. U tom opštem pokretu za stvaranje jedne demokratske i antifašističke vlade KPJ je u platformi inicijativnog odbora stranke radnog naroda tražila pored ostalog i: ravnopravnost žene, omogućujući ženama da dobijanjem prava glasa učestvuju u demokratskom životu svoje zemlje⁴⁾.

Naprijed iznesene činjenice potvrđuju da je KPJ pokretala na svim važnijim sastancima i plenumima pitanje rada sa ženama i diskutovala o formama i metodi rada u postojećim legalnim ženskim organizacijama i putem štampe. To samo potvrđuje postavku da je pitanje žena time stvarno postajalo sastavni dio borbe organizacija KPJ i njenih programa protiv vladajućih krugova. Međutim, narastajuća ratna opasnost, sve veće političke i ekonomske teškoće u zemlji nalagali su angažovanje novih kadrova i aktivista koji bi bili nepoznati policiji i režimu. Na Zemaljskom savjetovanju KPJ održanom u junu 1939. godine pod Šmarnom Gorom u Sloveniji ponovo je konstatovana činjenica da partijske organizacije na terenu ne posvećuju dovoljno pažnje kadrovima žena. Iznoseći u referatu stanje partijskih organizacija Josip Broz Tito je konstatovao: »Uopće se zanemaruje uvlačenje novih članova«. Mi imamo veliki broj bespartijskih komunista, aktivnih, discipliniranih, i odanih koji zaslu-

¹⁾ Istorijski arhiv KPJ, tom II, Beograd, 1950, str. 264.

²⁾ Ibidem, str. 363.

³⁾ »Proleter«, organ CK KPJ, mart 1935, maj 1935, septembar 1936. god.

⁴⁾ AI RP Sarajevo, RP II/363.

žuju da budu primljeni u Partiju, što važi osobito za radnike... Organizaciono pitanje je skoro najkrupnije pitanje ovoga časa. U vezi sa ratom i sve većim progonima pred nas se postavlja važna zadaća. Osigurati spretnim organizacionim mjerima kontinuitet rukovodstva i čvrstu povezanost svih dijelova Partije. Već danas treba obezbijediti sve forume od mobilizacije i hapšenja. Zato moramo što hitnije podići, izgraditi, nove neprijatelju nepoznate kadrove, a naročito žene. Ne smije biti ni jednog foruma bez ženskih članova. Ako su većina drugova do sada potcjenjivali važnost uvlačenja žena u KPJ, onda sada moraju postati svjesni činjenice da je danas stvaranje ženskih kadrova naš najvažniji organizacioni zadatak¹⁾.

Da li je ovako odlučan zahtjev juna 1939. sa Zemaljskog savjetovanja naišao na odlučnije primanje do tada već izraslih partijskih aktivista žena u redove članstva KPJ, analiziraćemo kasnije, u odjeljku partijske organizacije KPJ u BiH i rad sa ženama.

I na kraju, još jedna značajna konferencija (koja je po broju delegata, referata i zaključaka imala snagu kongresa²⁾), detaljno analizirala i raspravljala o stavu i odnosu KPJ prema ženama i pitanju žena. To je bila poznata V zemaljska konferencija KPJ održana 19. do 23. oktobra 1940. godine u Zagrebu. U referatu o pitanju žena Vida Tomšič je analizirala dotadašnje rezultate rada u okupljanju žena na parolama KPJ i legalnim formama rada, zatim preko postojećih ženskih organizacija kao i sindikalnih organizacija. Na ovoj konferenciji analiziran je dotadašnji odnos partijskog rukovodstva prema pitanju žena i konstatovano da većina partijskog kadra i partijskih organizacija nije upoznata sa principijelnim stavom komunista u ženskom pitanju, niti su članstvu poznate teoretske osnove ovog pitanja, usljed čega je dolazilo do skretanja u odnosu na ženski građanski pokret ili do oportunitizma koji je išao ka likvidaciji rukovodeće uloge KPJ u pitanju žena. Ističući uspjehe u aktivizaciji žena u periodu od 1937-1940. godine, Konferencija je potvrdila pravilnost stava KPJ »da je žensko pitanje dio pitanja proleterske revolucije i da rad među ženama postaje sve važniji sektor rada za KPJ u ovom periodu«³⁾.

Na konferenciji je iznesen podatak da u Jugoslaviji ima zaposlenih žena blizu 400.000, (fabričkih i zanatskih radnica i radnica po domaćinstvima). Posebno je istaknut težak položaj žena na selu, tako da je život žene seljanke bio sve teži ukoliko je individualni posjed bio manji. Ako se uzme činjenica da je u predratnoj Jugoslaviji najveći procenat poljoprivrednih gazdinstava bio veličine do 5 hektara, ili 68% od ukupnih gazdinstava, onda je prihvatljiva tvrdnja da je položaj većine žena na selu bio veoma težak. Na kraju je u referatu istaknuto da je aktiviranje pokreta žena i radnih žena u Jugoslaviji, koje je nastupilo od 1935. godine, posljedica pojačanog uticaja Partije na rad među ženama, da je KPJ pravilno ocijenila važnost ovoga rada smatrajući ga jednim dijelom svoga programa. Iznoseći

¹⁾ »Proleter«, br. 1-2, godina XVI, 1940, str. 6.

²⁾ »Komunist«, organ CK KPJ Beograd, 1946, br. 1, str. 59.

³⁾ AI RPJ Beograd, Fond V zemaljske konferencije, br. 160/VII.

pojedine podatke po republikama, referent nije na ovoj konferenciji iznio podatke o radu Ženskog pokreta u Bosni i Hercegovini, o štrajkovima radnica, o uspješnim zborovima za pravo glasa, i ostalim manifestacijama djelovanja Ženskog pokreta. To upravo ukazuje na činjenicu kako je u ilegalnim uslovima bilo teško dolaziti do podataka i informacija odnosno do veza između pokrajinskog rukovodstva sa centralnim rukovodstvom. Referat je, govoreći o štrajkovima žena radnica u Jugoslaviji, samo spomenuo uspješnu akciju čipkarskih radnica u Sarajevu¹⁾. Konferencija je analizirala karakter buržoaskog feminizma, dajući ocjenu da feminizam ima za cilj da otupi oštricu klasne borbe »jer postavlja zahtjeve žena svih slojeva odvojeno od zahtjeva radnog naroda«²⁾.

Poslije obimne diskusije V zemaljska konferencija je istakla zahtjeve u pogledu ekonomskog i političkog položaja žena u zemlji. Na osnovu tih zahtjeva trebalo je dalje razvijati rad, okupljajući žene radnice i službenice oko programa Partije. Zahtjevi su bili sljedeći:

1. Potpuna zaštita majke, naročito radničke i seljačke majke prije i poslije porođaja; domovi za majke i trudne žene; porodilišta; bolnice; primaljska i ljekarska pomoć; dječije jasle; dječiji domovi; zakonska zaštita djece; ukidanje svih razlika među bračnom i vanbračnom djecom; dozvola abortusa sve dotle dok uslovi ne budu takvi da majka može bez brige rađati djecu.

2. Potpuna ravnopravnost žene pred zakonom; efikasna borba protiv prostitucije; kraj dvojnog morala u pravnom i cjelokupnom javnom životu uvođenjem civilnoga braka i mogućnosti razvoda braka.

3. Jednaka plata za jednak rad, kraj razlikama kod plate i uposljenja među udatim i neudatim ženama, ukidanje noćnog rada za žene, određivanje radnog vremena za kućne pomoćnice, efikasna zaštita fabričkih i drugih radnica pred štetnim posljedicama, zaštita mladih radnica od strane šefova, plaćeni dopust za radne žene, plaćeno vrijeme za dojenje djece, pristup u sva zvanja koja odgovaraju ženama, u sve škole i stručno vaspitanje.

4. Priznanje svih političkih prava ženama sa potpunim aktivnim i pasivnim pravom glasa«³⁾.

U Bosni i Hercegovini od 1932. nije održana ni jedna partijska konferencija niti partijsko savjetovanje sve do polovine 1938. godine, kada se u Mostaru održava IV pokrajinska partijska konferencija⁴⁾. Prema tome, sve direktive KPJ za rad sa ženama dolaze od strane centralnog partijskog rukovodstva. Za nas je interesantno da ustanovimo kojim se putevima i sredstvima dolazilo do određenih direktiva za rad sa ženama, i ko su bili prvi nosioci aktivnosti okupljanja žena u postojećim ženskim organizacijama i društvima. Prvi

¹⁾ AI RPJ Beograd, Fond V zemaljske konferencije, br. 160/7.

²⁾ AI RPJ Beograd, Fond CK KPJ, V zemaljska konferencija KPJ, referat: Vide Tomšič.

³⁾ AI RPJ Beograd, FOND V zemaljske konferencije, br. 160/7.

⁴⁾ »Godišnjak Istorijskog društva BiH«, X, Sarajevo 1959, str. 14, 15.

aktivisti KPJ su bile studentkinje iz Bosne i Hercegovine, koje su studirale na Beogradskom i Zagrebačkom univerzitetu. Ovo se može zaključiti na osnovu malog broja dokumenata, uglavnom policijskih izvještaja, i jednog broja dokumenata iz memoarske grade. Dolazeći u svoja rodna mjesta napredne studentkinje su uticale na partijske organizacije da preko postojećih ženskih društava otpočnu rad sa ženama u duhu partijskih direktiva o taktici, novim oblicima i akcijama u radu ženskih društava. Tako u gradovima: Banja Luka, Sarajevo, Bijeljina, Tuzla, taj rad otpočinje 1935. godine odnosno 1936. Za ilustraciju navodimo sljedeće: Olga Marasović, student prava sa Beogradskog univerziteta drži predavanje za žene u Bijeljini; »Žena i rat«¹⁾. Ovo predavanje se održava u okviru Udruženja jugoslovenske akademske omladine u Bijeljini. Isto udruženje 26. decembra 1936. godine, u saradnji sa studentkinjama iz Bijeljine organizuje književno veče za žene grada na kome učestvuje Mila Dimić, književnica iz Beograda i Pjer Križanić, tada poznati karikaturista i novinar²⁾.

Tvrđnja da su studentkinje nosioci direktiva KPJ za rad sa ženama izvlačimo iz policijskih spiskova komunista i filokomunista, koje policija redovno vodi radi uspješnije borbe protiv komunizma. U njima se nalazi veći broj imena studentkinja sa teritorije Vrbaske i Drinske banovine (bosanski dio)³⁾.

Prve akcije čiji su nosioci upravo studentkinje, sastoje se u prikupljanju pomoći za borbe u Španiji i u radu u organizaciji Crvene pomoći. U godinama poslije 1936, naročito poslije hapšenja većeg broja komunista, oživljava rad Crvene pomoći, prikupljaju se novčani priloz i paketi za jugoslovenske borbe, učesnike španskog građanskog rata i političke zatvorenike. Partijske organizacije se oslanjaju u radu Crvene pomoći uglavnom na studentkinje, koje okupljaju širi krug žena, uspješno izvršavaju zadatke prikupljanja novčanih i materijalnih priloga, a time neposredno vežu nove redove žena za svoju djelatnost. Rad »Crvene pomoći« je bio organizovan u Sarajevu, Tuzli, Banjoj Luci, Bijeljini⁴⁾.

U Sarajevu u radu organizacije »Crvena pomoć« najvećim dijelom učestvuju žene. Od 1938. do 1941. godine u organizaciji »Crvene pomoći« djelovale su Jovanka Čović, Cilička Hajnrih, Zora Šer. Poslije poznate provale sarajevske partijske organizacije 1936. godine preko »Crvene pomoći« žene stalno rade na prikupljanju priloga za političke zatvorenike. »Crvena pomoć« organizuje pisanje pisma ministru unutrašnjih poslova u Beograd, u kome majke i žene zatvorenih komunista iz Sarajeva ukazuju na sve strahote i vrste mučenja koje zatvoreni komunisti i simpatizeri podnose u sarajevskoj »Belediji«. U pomenutom pismu one traže da se prema zatvorenim komunistima (među kojima ima 7 žena) policijske i zatvorske vlasti odnose kao prema političkim zatvorenicima, zahtijevajući da se pre-

¹⁾ AI RP Sarajevo, RP II/191.

²⁾ Ibidem.

³⁾ AI RP Sarajevo RP II/141, 176, 183, 359 i 360.

⁴⁾ Arhiva Saveza ženskih društava BiH, Memoarska građa, Arhiv Instituta Sarajevo.

ostane sa strahovitim mučenjem i šikaniranjem sve dotle dok se oni nalaze pod istragom. Pismo je potpisalo 90 majki i žena iz Sarajeva¹).

U Bijeljini studentkinje uz pomoć akademskog udruženja organizuju akcije za prikupljanje novčanih i materijalnih priloga koje šalju političkim zatvorenicima u jugoslovenskim kazamatima (mitrovačka kaznionica, bijeljinski zatvor)²).

U Banjoj Luci studentkinje organizuju uz pomoć mjesnog komiteta KPJ rad »Crvene pomoći« prikupljajući novčane priloge, šaljući ih političkim zatvorenicima, a pakete za dobrovoljce u Španiji šalju preko Crvenog krsta³).

Izuzetak u ovome radu je činila organizacija u Tuzli. Nosioći rada sa ženama nisu bile studentkinje, nego žene radnice i žene radnika. Prema izjavama učesnica prve forme rada sa ženama su bile: pojedinačno rasturanje lista »Žena danas« (1936) i prikupljanje novčanih priloga za Crvenu pomoć. Tokom 1936. i 1937. godine aktivistkinje Tuzle šalju redovno za španske dobrovoljce pakete od pola kilograma hrane, otpremajući ih putem Crvenog krsta u Španiju. »Ponekad bi se sakupilo i 40 paketa mjesečno za španske borce, dok je rad »Crvene pomoći« tekao kontinuirano sve do 1941. godine«. Taj posao su obavljale uglavnom žene i omladina iz radničkih redova⁴).

Na kraju, studentkinje su uključivanjem u postojeća napredna studentska udruženja i društva, koja su stajala pod neposrednim uticajem Partije, doprinosile da se rad sa ženama razvija što uspješnije i organizovanije (Udruženje u Sarajevu, Banjoj Luci, Bijeljini, Bihaću i Bos. Kostajnici).

V

Tridesetih godina organizacija Ženski pokret u Sarajevu je bila poznata feministička organizacija koja je postigla pojedinačne uspjehe neposredne zaštite žena na temelju postojećih prava i zakona. Iz izvještaja sa godišnjih skupština za 1933. i 1934. godinu vidi se da Ženskom pokretu stiže mnogo žalbi zbog otpuštanja žena radnica sa molbom da Pokret interveniše kako bi iste ostale u radnom odnosu. Pokret je takve slučajeve prethodno ispitivao i intervenisao najčešće sa uspjehom⁵). Prilikom sprovođenja finansijskog zakona za budžet za 1934/1935. godinu kraljevska vlada je dobila široka ovlaštenja da sprovede racionalnu štednju budžeta, u kom pravcu su postojali predlozi da se udate žene »radi štednje« uklone iz državne

¹) AI RP Sarajevo, RP II/145.

²) AI RPJ Beograd, Fond AFŽ-a Jugoslavije, br. 382, Memoarska građa o radu ženskih društava prije rata.

³) Ibidem, Memoarska građa za Banju Luku.

⁴) Arhiv Saveza ženskih društava, Sarajevo, Memoarska građa za Tuzlu 1937-1941. U Tuzli se najviše u tome radu ističu sljed. žene: Frida Laufer, Mevla Jakubović, Antonija Henjel, Ana Pečenko, Slavica Marković i Vesna Banker.

⁵) »Ženski pokret«, časopis, Beograd, mart 1933, br. 3, str. 36-38.

službe. Povodom toga dnevna štampa je redovno donosila članke za i protiv takve intervencije, a zvanična vladina štampa obrazlagala taj potez sljedećim izjavama: »Da bi se postigle budžetske uštede, Ministarski savjet će utvrditi uslove daljeg opstanaka u državnoj ili samoupravnoj službi službenica čiji su muževi takođe uposleni u državnoj, samoupravnoj ili privatnoj službi ili inače imaju dovoljno prihoda za održavanje porodice kao i uslove uposlenja u slučajevima kada se više lica iz jedne porodice nalazi u državnoj i samoupravnoj službi«¹⁾. Ovakva namjera vlade izazvala je veliku zabrinutost kod svih zaposlenih žena i njihovih porodica u Jugoslaviji uopšte. Organizacija Ženski pokret Sarajevo, kao i ostale ženske organizacije u zemlji, održala je svoju posebnu konferenciju na kojoj je istakla neslaganje sa takvim predlogom vlade, jer bi isti imao nemile posljedice za sve žene, bile one udate ili ne. U znak protesta protiv redukcije žena iz državne službe Ženski pokret Sarajevo je uputio sa ove konferencije rezoluciju kralju, predsjedniku vlade i Ministarskom savjetu tražeći da se predlog povuče. Rezolucija je sadržala više tačaka pa zbog važnosti iznosimo sljedeće stavove: istaknuto je da se pri reduciranju službenica iz državne službe ne uzima kao kriterij pol nego sposobnost, kvalifikacija i savjesnost u vršenju dužnosti. Konstatovalo se da se isključenjem žena iz državne i javnih službi oduzimaju osnovna lična i građanska prava ženi a ista su prve tekovine civilizacije. Podvučeno je da se isključivanjem žena iz državne službe ne postiže privredna ravnoteža, jer će se umjesto hiljada otpuštenih žena, morati primati nova lica²⁾. Uz rezoluciju Ženski pokret Sarajevo je prikupljao i potpise žena koje je poslao u Beograd³⁾. Vlada je bila primorana da predlog povuče zbog ogorčenog pritiska ženskih organizacija, žena službenica kao i demokratske javnosti.

Organizacija Ženski pokret Sarajevo je tih godina vodila akcije za poboljšanje položaja žena zanatlija u zanatskim komorama, kako bi one bile ravnopravne, tražeći preko Alijanse ženskih pokreta u Beogradu da se kod nadležnih zaštititi žena zanatlija i obrtnik. Inicijativom sarajevskog Ženskog pokreta traženo je od tadašnjeg Ministarstva trgovine da se izmijene pojedini članovi Zakona o radnjama, koji su pravili razliku između muških i ženskih krojača, naročito što se tiče roka stručnog obrazovanja, jer je on kod ženskih šegrta bio mnogo kraći, što je stvaralo slabije kvalifikovane radnice⁴⁾.

Aktivnost Ženskog pokreta nije izostala ni na polju zdravstvene zaštite žena. Ova organizacija bila je pokretač donošenja Antiveneričkog zakona, što se tih godina smatralo velikim uspjehom. Pokret se takođe borio putem peticija i putem štampe, kao i javnih predavanja, za ukidanje javnih kuća kao žarišta socijalne bijede jednoga društva, a istovremeno i žarišta opasnih zaraznih bolesti⁵⁾.

¹⁾ »Ženski pokret«, broj 1-2, januar-februar 1934, str. 2.

²⁾ »Ženski pokret«, br. 1-2, januar-februar 1934, str. 13, 14.

³⁾ »Ženski pokret«, br. 4, aprila 1934, str. 38-42.

⁴⁾ »Ženski pokret« br. 3, mart 1933, str. 36-39.

⁵⁾ »Ženski pokret« br. 4, april 1934, str. 38-42.

Uviđajući teško stanje na polju zdravstvene zaštite Pokret je već godinama od svoga osnivanja radio na zdravstvenom prosvjećivanju žena u Sarajevu i njegovoj okolini, održavajući više ciklusa predavanja iz oblasti zdravstvene kulture.

Pitanje političke ravnopravnosti žena i pitanje prava glasa su prioritetni u radu Ženskog pokreta, naročito poslije pokušaja vlasti da reducira žene iz državne službe. Sarajevska organizacija se nije obzirala na pisanje lista »Ženski pokret« iz Beograda, u kome sekretar Pokreta u članku »Pravo glasa u ideologiji Ženskog pokreta« otvoreno konstatuje da: Ženski pokret ne želi da dosadašnje pozitivne uspjehe svoga rada stavi u pitanje zbog sumnjivog uspjeha na praktičnom i političkom polju. Momenat za dobijanje prava glasa nije pogodan i svako angažovanje u političkoj borbi bi bila odveć brza i nezrela istupanja na političkom polju¹⁾. Ženski pokret Sarajevo je na zahtjev mnogih članica pisao ovim organizacijama Ženskog pokreta u zemlji tražeći mišljenje drugih organizacija u vezi sa pokretanjem akcije za pravo glasa. Za pokretanje akcije izjasnili su se pokreti iz Skoplja i Varaždina, dok su pokreti iz Ljubljane i Beograda odbili prijedlog Sarajeva sa motivacijom da smatraju da sada nije pogodan momenat niti vrijeme za takve akcije — analogno pisanju zvanične ženske štampe. Pokret iz Zagreba nije odgovorio na ovaj dopis²⁾.

Ove činjenice najbolje ilustruju tezu da organizacija Ženski pokret u Jugoslaviji nije bila čvrsta ni jedinstvena organizacija ni po programu a ni po sadržaju rada i da je u odnosu na tako važne akcije kao što je pravo glasa žene vladala potpuna heterogenost.

Organizacija Ženski pokret Sarajevo je nastojala da proširi djelatnost i u ostalim gradovima u Bosni i Hercegovini. Pokret je dao inicijativu da se pokuša osnivanje povjereništava, pa je uputio preko 30 poziva za saradnju pojedinim istaknutim ženama. Stigla su samo dva odgovora da takvu saradnju ne žele. Tako je ova akcija Ženskog pokreta ostala bez uspjeha³⁾. Treba napomenuti da Pokret kao organizacija nije bio nepoznat u Bosni i Hercegovini, jer je već početkom dvadesetih godina Pokret imao svoje organizacije u Tuzli, Doboju, Bijeljini, Mostaru, Prijedoru, Zavidovićima i Banjoj Luci⁴⁾.

Pokret se tridesetih godina naročito angažovao za pripremanje proslave Dana mira, koja se redovno održavala svake godine u novembru. Akademije koje je Pokret organizovao povodom Dana mira bile su na visini zadatka opšte borbe naprednog čovječanstva protiv fašizma, koji je već odnio pobjedu u Italiji i Njemačkoj. Napredni intelektualci, profesori, književnici, kao i članice odbora redovno su istupali na akademijama i svojim slobodoljubivim i antifašističkim istupanjima davali određeni politički karakter proslavama.

Tokom 1935. godine u radu organizacije Ženski pokret Sarajevo dolazi do vidnog preloma, kada čitava aktivnost dobija izrazito politički karakter. Ovakvoj orijentaciji je prethodilo nekoliko zna-

¹⁾ »Ženski pokret«, br. 9, septembar 1932, str. 123.

²⁾ »Ženski pokret«, br. 3, mart 1933, str. 36-39.

³⁾ »Ženski pokret«, br. 3, mart 1933, str. 36-39.

⁴⁾ »Ženski pokret«, br. 11-12, decembar 1922, str. 351.

čajnih događaja koji su imali odraza na rad organizacije. Te godine u svijetu i kod nas u cilju borbe protiv fašizma započinje akcija stvaranja Fronta narodne slobode. U tom pogledu bilo je nemoguće ostaviti žene po strani, pogotovo kad se zna da su žene u većini zemalja bile politički a posebno ekonomski potlačene. Da žene treba privući u opšti antifašistički pokret već je ukazao Svjetski kongres žena protiv rata i fašizma, koji je održan od 4. do 7. avgusta 1934. godine u Parizu, na kome je KPJ imala svoga delegata¹⁾. Početkom 1935. već su određeni i direktive koje donosi »Proleter«, organ CK KPJ²⁾. »Proleter« ne samo da ukazuje na kojim parolama se mogu angažovati žene nego ukazuje i na koje organizacije treba računati radi političke aktivnosti žena. Tako u članku »Međunarodni dan žena — 8. mart« se ukazuje da se radi sa ženama koje su već organizovane u »reformističkim, hrišćanskim i fašističkim sindikatima kao i sa neorganizovanim besposlenim radnicama i radničkim ženama«³⁾. U majskom broju »Proleter« u članku »1. maj i proleter-ske žene« pozivaju se radne žene da u vezi sa petomajskim izborima utiču na svoje muževe i braću da ne daju ni jedan glas za kandidate na listi velikosrpske diktature, niti za kandidate na listi socijalista sa Živkom Topalovićem na čelu. Ističe da se radnička klasa pod rukovodstvom KPJ bori i zahtijeva ravnopravnost žene sa muškarcem i da zahtijeva sva politička i građanska prava za sve radne žene⁴⁾. Pošto žene nisu imale pravo glasa, sasvim je razumljiva orijentacija u »Proleteru« da indirektnim putem pokušaju da angažovanjem žena utiču na rezultate izbora.

Kao što smo već istakli, VII kongres Kominterne, održan juli-avgust 1935. godine, ukazao je na glavne smjernice rada među ženama ističući potrebu okupljanja svih radnih žena u široki antifašistički front. To je imalo odraza na ispravljanje dotadašnjih oblika rada sa ženama. Mislim da je za konkretniji rad koji se te godine sprovodio bilo značajno pismo Blagoja Parovića — Šmita od 29. septembra 1935. godine, upućeno partijskim organizacijama u zemlji, u kome se ističe »da težište rada među ženama treba staviti na agitaciju i propagandu za konkretne ženske zahtjeve i na to usmjeriti svu svoju djelatnost u masovnim ženskim organizacijama, ukoliko one postoje; da umjesto komisije za žene treba stvoriti širi odbor koji bi trebalo legalizovati pod nekim drugim vidom, stvarati poseban ženski pokret u okviru URS-a; nastaviti rad na stvaranju nove legalne ženske radne organizacije, pokrenuti specijalnu agitacionu literaturu za žene i nastojati da se stvori zajednički akcioni odbor svih ženskih organizacija za pravo glasa i slične opšte zahtjeve koji bi sazivao skupštine, manifestovao u raznim prilikama«⁵⁾.

1) »Pregled istorije SKJ«, IRP 1963, str. 201.

2) »Proleter«, organ CK KPJ, br. 8—9, septembar—oktobar 1934, str. 6, 7.

3) »Proleter«, br. 4, mart 1935, str. 3.

4) »Proleter«, br. 5—6, april—maj 1935, str. 6.

5) Bosa Cvetić: »Komunistička partija Jugoslavije i žensko pitanje«, Kultura, 1960, str. 15. Beograd.

Svi ovi dokumenti ukazuju na znatno izmijenjen stav u pogledu rada sa ženama i na nove direktive koje je trebalo sprovesti u određenim uslovima. Iz kasnijeg izlaganja vidjeće se da će ih upravo sprovesti one organizacije KPJ koje su bile organizaciono razvijenije i stabilnije pa su mogle da organizuju takav rad. Od svih sarajevskih društava bilo je najprirodnije, zbog karaktera rada, da se sprovede preorijentacija u organizaciji Ženski pokret. Jedan od prvih uslova je bio taj da je organizacija u svom programu postavila zahtjev za pravo glasa a da nije bila ni nacionalistička a ni klasna organizacija. U takvim uslovima dolazi do osnivanja Omladinske sekcije Ženskog pokreta Sarajevo. Pretpostavlja se da je do osnivanja ove sekcije došlo koncem avgusta ili početkom septembra 1935. godine, kada otprilike, i u drugim pokretima imamo slične akcije, na primjer u Beogradu¹⁾. O radu Omladinske sekcije saznajemo iz zapisnika sa sjednica upravnog odbora Ženskog pokreta Sarajevo za januar-mart 1936. godine. Drugog izvora za sada još nemamo. Predsjednik Omladinske sekcije bila je Georgina — Đina Vrbica²⁾ a sekretar Bjanka Levi³⁾. Sekcija je imala svoju malu prostoriju do prostorija Ženskog pokreta. (U zgradi današnjeg gradskog magazina, Titova ulica, Sarajevo). Omladinska sekcija okupljala je najviše tridesetak omladinki svih nacionalnosti i putem predavanja, u početku zatvorenih, a kasnije javnih, zatim političkih diskusija, biblioteke, usmjeravala je rad prema direktivama KPJ na okupljanju i angažovanju ženske omladine na osnovnim neriješenim životnim pitanjima. Izbor predavanja koje je omladina toga vremena slušala u okviru Omladinske sekcije bio je vrlo raznovrstan. Tako su, na primjer, održavana predavanja: »Ekonomski problemi omladine«; »Uloga žene u demokratiji«; »O muslimanki radnici«; »O psihoanalizi«; »Nagli porast veneričnih bolesti«, itd.

Međutim, ovakav rad omladinske sekcije su oštro kritikovali neki članovi odbora na godišnjoj skupštini ženskog pokreta Sarajevo, koja je održana decembra 1935. godine, gdje je bio podnesen izvještaj o radu Omladinske sekcije. Mi nemamo toga izvještaja, ali se iz zapisnika sa prve redovne sjednice Pokreta od 29. januara 1936. godine može zapaziti da je baš izvještaj Omladinske sekcije unio izvjesno neslaganje među članicama Pokreta i da je doživio oštru kritiku većine članica uprave. Primjedbe su bile »da je izvještaj Omladinske sekcije pisan u takvom stilu, sa upotrebom izraza drugarice, da je mogao da pretpostavi ili da obilježi pokret u cjelini kao jedno partijsko društvo«. Predsjednica Pokreta dr Smilja Kršić našla se u vrlo nepovoljnom položaju jer je morala kao predsjednica da opomene omladinke zbog njihove »naglašenosti u održavanju predavanja, u organizovanju horskih recitacija, kao i još nekim zaključcima koji se nikako ne slažu sa idejama Pokreta«⁴⁾.

¹⁾ Mitra Mitrović: »Omladinska sekcija »Ženskog pokreta«, »Komunist«, br. 254, 8. IX 1962, str. 10.

²⁾ Georgina-Đina Vrbica, narodni heroj, poginula u NOB-u.

³⁾ Bjanka Levi, član KPJ, ubijena od neprijatelja u NOR.

⁴⁾ Zapisnik sa sjednice »Ženskog pokreta«, Sarajevo od 29. januara 1936. godine (privatna arhiva).

Da bi nekako izgledala stanje koje je nastalo kao rezultat »netaktičnosti i prenaplašene otvorenosti od strane omladinki«, uprava Ženskog pokreta na toj sjednici je odlučila »da vodi strogi nadzor nad radom Sekcije i da omladinke ubuduće ne mogu ništa preuzeti bez prethodnog odobrenja odbora«.

Bojazan da možda Ženski pokret nije u stvari komunistička organizacija naročito je došla do izražaja dva mjeseca kasnije kada su bile uhapšene predsjednica Omladinske sekcije Đina Vrbica i sekretar sekcije Bjanka Levi. U stvari, do hapšenja nije došlo zbog toga što je policija imala dokumentovane činjenice o radu Omladinske sekcije nego je ona bila posljedica velike provale partijske organizacije u zemlji poslije hapšenja članova »Zembilja« u Zagrebu. Ostavkom koju je podnijelo nekoliko članica uprave nastaje kriza u radu organizacije Ženskog pokreta.

Međutim, zaslugom tadašnje predsjednice dr Smilje Kršić¹⁾, njenim nastojanjem i taktiziranjem Ženski pokret nastavlja rad tokom cijele 1936. godine, iako stalno ometan i uznemiravan od sarajevske policije, a istovremeno bodren od onih malobrojnih aktivista i naprednih ljudi koji su izbjegli hapšenja i ostali da djeluju na širenju ideja KPJ. Sačuvani zapisnici sa sjednice uprave Ženskog pokreta za 1936. i 1937. godinu odnosno do zabrane rada, kao i sa sjednica likvidacionog odbora, predstavljaju za nas dragocjeni izvor koji nam omogućuje da pratimo glavnu liniju u radu »Ženskog pokreta« u ovim godinama. Zapisnici nas, što je mnogo važnije, uvjeravaju u postavku da je organizacija »Ženski pokret« Sarajevo bila u svom radu pod jakim uticajem KPJ.

O radu Omladinske sekcije poslije hapšenja predsjednice i sekretara nema više ni govora. Posljednji put se Omladinska sekcija spominje u zapisniku od 27. februara 1936. godine. Suočena sa radom komunista u Omladinskoj sekciji, sarajevska policija sada redovno traži da se svaka aktivnost koju »Ženski pokret« priprema, pa bilo da se radi i o najobičnijem predavanju, mora prijaviti i da se čak unaprijed daju teze za predavanje. Kako vidimo, cenzura i uvid policije bili su potpuni. Policijski agenti su redovno prisustvovali svim aktivnostima koje Pokret sprovodi, pa kad nisu mogli ništa da nađu u idejnom smislu, onda su nalazili da predavači nisu podesni²⁾. Zbog takvog odnosa Odbor zapisnički konstatuje da njihova kulturna aktivnost nailazi na stalne smetnje. U tome poslu našla se i reakcionarna štampa da pomogne policiji. U nastojanju da razbije Ženski pokret i njegov uticaj na radne žene, »Katolički dnevnik« donosi članke, kako odbornice izjavljuju, pune neistine i neukusnih aludiranja na rad »Ženskog pokreta«, poslije čega se zaključuje da predsjednica Pokreta održi predavanje »Feminizam i materijalizam«.

¹⁾ Dr Smilja Kršić tada nije bila član KPJ, međutim kao žena dra Jovana Kršića, poznatog publiciste i urednika časopisa »Pregled« u Sarajevu, imala je mogućnosti da dolazi u krug naprednih intelektualaca marksista i komunista, prenoseći kao predsjednica u organizaciji žena napredne ideje i stavove KPJ. (Primjedba autora).

²⁾ Zapisnik sa sjednice Ženskog pokreta Sarajevo od 20. februara 1936. g.

Jedna od većih aktivnosti Ženskog pokreta u 1936. godini bile su pripreme prijedloga za izradu novog Građanskog zakona, koji su vlasti pripremale. To je bilo vrijeme dolaska na vlast Milana Stojadinovića, koji je prvih mjeseci svoje vlade dao puna obećanja o novim radikalnim reformama radi demokratizacije opšteg političkog života. Tu su spadali na prvom mjestu Izborni zakon, Zakon o štampi, Građanski zakon, itd. Da bi prijedlog o novom Građanskom zakonu bio što potpuniji, vlasti su tražile prijedloge pojedinaca i organizacija pa su se s tim ciljem obratili i Ženskom pokretu. Ovo je upravo pomoglo Ženskom pokretu da dobije legalan vid borbe za poboljšanje političkog položaja žene u cjelini. Dr Smilja Kršić izradila je analizu građansko-pravnog položaja žene u Jugoslaviji kao prijedlog organizacije Ženskog pokreta Sarajevo za nacrt novog Građanskog zakona. U tom cilju ona je bila gost organizacija Ženskih pokreta u Zagrebu i Banjoj Luci, kojom prilikom je držala predavanja sa temom »Žene Jugoslavije pred građanskim zakonom«. Ova akcija i diskusije o položaju žene zatalasali su sve feminističke organizacije u zemlji, pri čemu su znatnu ulogu igrali pokreti u najvažnijim centrima: Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i Sarajevu. Ženski pokret Zagreba predlaže organizovanje političkih zborova žena. Međutim, Ženski pokret Beograd stalno je isticao: »da je Ženski pokret, kao vanpartijsko društvo, daleko u svom programu od svih političkih struja i ne može da istupa na zborovima, jer bi to značilo da se slaže sa programom dotične partije koja drži zbor, a da istupamo samostalno sa svojim traženjima, ne bi nam dopustili ni oni koji drže zbor, a niti policija«¹⁾. Ovo iznosimo kako bi se dobila slika političke orijentacije odbora Ženskog pokreta Beograd, u kojoj je već djelovala Omladinska sekcija pod neposrednim rukovodstvom KPJ, a sama uprava pokreta se teško dala navesti — još tada sredinom 1936. godine — na ma kakve političke istupe.

Tokom ljeta 1936. godine Ženski pokret Sarajevo je na zahtjev Jugoslovenske unije lige za mir preko svojih članica organizovao u gradu Sarajevu prikupljanje potpisa protiv rata a za mir u redovima žena, i te potpise upućivao u Beograd. Akcija prikupljanja potpisa nastavljena je tokom ljeta pa je na inicijativu Pokreta organizovano u sarajevskom »Jugoslovenskom listu« štampanje »Apela za mir«. Ali, već mjeseca oktobra organizacija ne nastavlja akciju sakupljanja potpisa zbog pritiska vlasti i smetnji koje čini policija, već na sjednici odbor konstatuje »da su taj rad (prikupljanje potpisa) preuzela druga društva zamoljena u istom smislu«²⁾.

Početak jeseni iste godine organizacija Pokreta ponovno doživljava svoju krizu ostavkom na članstvo u upravi dviju članica zbog toga što je na prijedlog predsjednice uzet za pravnog savjetnika Pokreta dr Vlado Jokanović, advokat iz Sarajeva. Po izjavama članica »Pokret je time doveden u položaj koji je opasan«³⁾. U zapisniku se ne navode razlozi zašto je opasan, svi to ćutke prihvataju, a istovremeno se vodi kampanja protiv predsjednice Pokreta, pripri-

¹⁾ Zapisnik sjednice upravnog odbora Ženskog pokreta Sarajevo od 20. maja 1936. godine.

²⁾ Ibidem — od 18. septembra 1936.

³⁾ Ibidem — od 14. oktobra 1936. godine.

sujući joj da Pokret vodi nepropisnim putem, dovodeći u opasnost saradnice i odbornice pred vlastima. Po svemu sudeći situacija je bila vrlo kritična, pa da bi izbjegla nepotrebne optužbe i priče o Pokretu kao organizaciji nelojalnoj za državu, predsjednica je predložila sazivanje vanredne skupštine Pokreta, koja je trebalo da utvrdi suprotno: da je pokret usljed »loših prilika« radio van programa i pravila Pokreta. Vanredna skupština je održana 15. novembra 1936. godine. Na skupštini je pored uobičajenih izvještaja predsjednica podnijela širi izvještaj o stanju Ženskog pokreta u državi, a specijalno u Sarajevu, postavljajući pitanje da li se za takav sadržaj rada može dati povjerenje odboru da nastavi rad. Skupština je izglasala puno povjerenje odboru i istovremeno izvršila dopunu odbora novim članicama¹⁾.

Neposredno poslije održane skupštine Ženskog pokreta dolazi zahtjev od Banske uprave Drinske banovine da izradi analizu položaja žene u Jugoslaviji jer će se pitanje pravnog položaja žena tretirati na jednom od zasjedanja Društva naroda u Ženevi²⁾. Kako je to bio vrlo značajan posao, a istovremeno i prilika da se vlastima u Jugoslaviji još jednom pruži materijal o teškom i neravnopravnom položaju žene, Ženski pokret Sarajevo odlučuje da sazove konferenciju svih predstavnica ženskih društava u Sarajevu za 28. XII 1936. godine. Konferencija svih ženskih društava Sarajevo izradila je sljedeće zahtjeve o političkom statusu žena:

»Potpuna politička ravnopravnost žena, odnosno izjednačenje žene u svim političkim pravima, aktivno i pasivno pravo glasa bez ikakvih ograničenja, bez obzira na školsku spremu ili profesiju, za skupštinske, banovinske i opštinske samouprave, kao i za sve druge javne institucije sa izbornim sistemom«.

Što se tiče ekonomskog statusa žena, konferencija je zaključila da se traži »pravna sposobnost za sva zvanja, jednake mogućnosti pristupa ka naobrazbi, školovanju, pristupa u sva zvanja koja mogu imati muškarci i zakonom zagarantovan princip jednak rad — jednaka plaća«³⁾.

U pogledu zakonodavnog statusa žene traženo je niz izmjena shodno izradi predloga za novi građanski zakonik kao i za kazneni zakon, koji je izradio Ženski pokret Sarajevo, aprila 1936. godine. Ovi prijedlozi su trebalo da posluže vladinim »reformama« o građanskim pravima žene na planu sređivanja unutrašnjih političkih prilika⁴⁾.

Na ovu konferenciju bi trebalo gledati kao na organizovan pokušaj da se u Sarajevu stvori zajednički Akcioni odbor svih ženskih organizacija za politička prava žena i kao početak organizovanijeg djelovanja na druga nacionalistička i karitativna ženska društva. To nije moglo biti ostvareno jer je uskoro došlo do zabrane rada organizacije Ženski pokret Sarajevo. Zahtjevi sa ove konferencije bili su upućeni Banskoj upravi, koja je tražila ovakve primjedbe i predloge.

¹⁾ Iz zapisnika sa vanredne skupštine Ženskog pokreta od 15. novembra 1936. godine.

²⁾ Zapisnik sa sjednice upravnog odbora od 3. decembra 1936. godine.

³⁾ Iz referata dr. Smilje Kršić — rukopis, privatna arhiva.

⁴⁾ Iz referata dr. Smilje Kršić — rukopis, privatna arhiva.

Paralelno sa ovim upravni odbor Ženskog pokreta je radio na organizovanju jednog seminara za članove odbora i šire članstvo koji bi dao osnove feminističkog obrazovanja. Seminar je otpočeo rad 21. januara 1937. godine, a predavanja su se redovno održavala jedanput nedjeljno. Na seminaru je održano ukupno 8 predavanja, a redovno ih je posjećivalo 30 do 40 slušalaca¹⁾. Ovakva aktivnost Pokreta nije nimalo odgovarala vlastima pa se tražio najmanji povod da se organizacija raspusti. »Katolički dnevnik« ponovo je štampao zlonamjernu primjedbu u pogledu rada feminističkog seminara pa je uprava Pokreta zbog uvrede organizacije podigla tužbu protiv »Katoličkog dnevnika« po zakonu o štampi.

Konačno je policija našla razlog za raspuštanje organizacije u istupanju jedne članice²⁾ koja je u diskusiji uvrijedila tadašnju jugoslovensku vojsku. Pošto nije htjela da prizna svoju izjavu u policiji, podignuta je tužba protiv Pokreta u cjelini, na osnovu čega je banska uprava donijela rješenje Pov. d. z. br. 1411/37. od 25. marta 1937. godine o raspuštanju Ženskog pokreta u Sarajevu. Obrazloženje banske uprave bilo je vrlo kratko i tipično za sve zabrane naprednih društava u BiH. U obrazloženju je stajalo »da se društvo u svom radu nije držalo društvenih pravila i da su se predstavnice ovoga društva bavile i drugim radom koji se ne podudara sa društvenim ciljevima«. Odbor je primio rješenje banske uprave i shodno članu 23. pravila Društva³⁾ formirao likvidacionu komisiju, koja je trebalo da sprovede likvidaciju društva. Istovremeno odbor Ženskog pokreta je uputio žalbu Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beograd tražeći da se odluka banske uprave poništi, a osim toga je tražio i intervenciju Alijanse ženskih pokreta u Beogradu kod Državnog savjeta, radi povlačenja zabrane.

Iz zapisnika sa sjednice Likvidacionog odbora Ženskog pokreta Sarajevo saznaje se o toku rada ovog odbora koji je preuzeo sve mjere kako bi likvidacija imovine bila sprovedena po propisima. Arhivu i knjige (5 sanduka) trebalo je da preuzme Banska uprava

¹⁾ Ibidem.

Na seminaru su održana sljedeća predavanja:

1. Dr Smilja Kršić: »O položaju žene«.
2. Vojka Janković: »Feminizam i feminističke organizacije«.
3. Ilija Grbić: »Pacifističke težnje žena«.
4. Dr Smilja Kršić: »Memorandum Alijanse ženskih pokreta«.
5. Dr Maša Živanović: »Feminizam i problemi današnjice«.
6. Zora Rotkopf: »Žena u pozivu«.
7. Vera Krstić: »Žena pred građanskim zakonom«.
8. A. Lupundžić: »Žena radnica kao nosilac ravnopravnosti«. (Zapisnik sa 33. redovne skupštine Ženskog pokreta od 7. aprila 1937. godine).

²⁾ Istupanje dr Maše Živanović, bivše predsjednice Ženskog pokreta Sarajevo — zapisnici odborskih sjednica, marta 1937. god.

³⁾ U članu 23. pravila Ženskog pokreta — društava za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava, Sarajevo, stoji: U slučaju prestanka Društva o kome odlučuje redovna skupština ili ako ga raspusti nadležna državna vlast, mora se obrazovati Likvidacioni odbor, koji će dugove isplatiti, imovinu društvenu predati Kraljevskoj banskoj upravi u Sarajevu, a ako se za tri godine ne bi osnovalo Društvo sa sličnim ciljem, novac se ima predati gradskoj opštini s nalogom da ga ista razdijeli siromašnim ženama grada Sarajeva«.

shodno članu 23. pravila ŽP. Likvidacioni odbor je radio tokom čitave 1937. godine a posljednja sjednica održana je 12. jula 1938. godine na kojoj je konstatovano da je posao oko likvidacije organizacije Pokreta završen.

Tako je prestala da djeluje jedna organizacija čiji je rad predstavljao neprestanu borbu za progresivna shvatanja i ideje o položaju žene u društvu. Sarajevska organizacija Ženski pokret je u jugoslovenskim okvirima predstavljala snagu na koju su se obraćali pokreti iz većih centara, tražeći pomoć i saradnju u mnogim aktuelnim pitanjima.

Imamo još nekoliko podataka da je ŽP Sarajevo prestao da radi. Iz dopisa Ženskog pokreta Zagreb Alijansi ženskih pokreta u Beogradu, od 22. novembra 1937. godine, vidi se da je Ženski pokret prestao da radi i da je u Bosni još jedino ostala organizacija Ženskog pokreta Banja Luka koja radi¹⁾.

Alijansa ženskih pokreta potvrdila je povodom akcije za pravo glasa žena, u raspisu poslatom svim svojim organizacijama, pod brojem 131/3a od 19. XI 1939. godine, da u Sarajevu nema Ženskog pokreta pa da se Alijansa obratila Zori Ilić-Rotkof sa molbom da ona organizuje tu akciju (akciju za pravo glasa za grad Sarajevo²⁾).

Ovaj kraći pregled aktivnosti Ženskog pokreta Sarajevo u 1936. i prvom tromjesečju 1937. godine omogućava nam da konstatujemo da je Pokret djelovao u duhu osnovnih zadataka koje je postavljala KPJ u tome periodu i da je tretirao pitanja koja su direktno ticala žene. Njegova aktivnost bila je izrazito politička za akcentom svakodnevnih borbi žena za svoja prava. U vremenu od 1936. i 1937. g. ne nailazimo više na organizovanje kursova iz oblasti zdravstvenog prosvjećivanja, iz oblasti zadrugarstva, ili pripremanja čajanki za dobrotvorne i humane svrhe. Opšta borba za demokratiju i političke slobode kao i revolucionarno kretanje u vidu stvaranja narodnog fronta slobode nametnulo je Ženskom pokretu nove obaveze i nove zadatke.

Mada raspušten kao organizacija, Pokret će nastaviti da živi, uspješno se oslanjajući na uticaj koji je postigao među naprednim ženama u Sarajevu, skoro sve do izbivanja rata. Upravo sve akcije o kojima će docnije biti govora vodiće se pod imenom Ženskoga pokreta iako on organizaciono nije postojao. Značajan momenat u toj borbi svakako predstavlja aktiviranje žena radnica koje će u okviru sindikalnih i strukovnih organizacija tražiti u prvom redu svoja ekonomska a kasnije i politička prava, i tako se uključiti u opšti pokret protiv tadašnjeg režima.

U Banjoj Luci Ženski pokret je održao svoju osnivačku skupštinu septembra 1935. godine³⁾. Do sazivanja skupštine kao i na samoj skupštini Pokret je imao punu podršku naprednih društava u Banjoj Luci, u čijim su upravama bili komunisti. To su na prvom mjestu: Klub akademičara Banje Luke (KAB) i Radničko kulturno-

¹⁾ AI RPJ Beograd, Zapisnici Alijanse ŽP, Beograd, za 1937. godinu.

²⁾ AI RPJ Beograd, Zapisnici Alijanse ŽP Beograd, za 1939. godinu.

³⁾ Iz zapisnika sa sjednice Alijanse ženskog pokreta u Beogradu za 1936.

prosvjetno društvo Pelagić. Uspješnom djelovanju Ženskog pokreta je doprinosila inače revolucionarna atmosfera ovoga grada kao i razne manifestacije koje su u njemu često održavane. Na XV kongresu Jugoslovenskog profesorskog društva, koji je održan jula 1934. godine u Banjoj Luci, uz učešće oko 500 delegata, donijeta je rezolucija u kojoj je pored ostalog rečeno: »da se rad žene smatra ravnopravnim radu muškarca i da se za to ženi u državnoj službi ne sme ništa oduzimati«¹⁾. Značaj ovog stava u rezoluciji Kongresa profesora je u tome što su se profesori izjasnili da rad žena uopšte, a ne samo žena prosvjetnih radnika, smatraju ravnopravnim s radom muškaraca i da ga tako treba tretirati. Drugim riječima »za jednak rad jednaka nagrada«.

Prva veća manifestacija Ženskog pokreta Banja Luka, tako reći neposredno po osnivanju, bio je veliki politički zbor žena za pravo glasa održan 20. oktobra 1935. godine u Banjoj Luci, Zbor je otvorila tadašnja predsjednica Pokreta Paula Ivezić, a zatim je istupila delegat zagrebačkog Ženskog pokreta, (gd. Mojić), koja je istakla potrebu okupljanja žena u Ženskom pokretu. Na zboru je istaknuta potreba aktiviranja žena u Ženskom pokretu, iznoseći stanje radnica i težak položaj u kome se one nalaze u preduzećima. Na zboru je usvojena rezolucija u kojoj je traženo »da se u novi izborni zakon unese jednako, opšte, tajno i pasivno pravo glasa za sve muškarce i žene«²⁾. Sa zбора je upućen telegram tadašnjem predsjedniku vlade M. Stojadinoviću u kome stoji: »Žene sakupljene na skupštini u Banjoj Luci shvaćajući da za svjesno ispunjavanje svojih građanskih dužnosti treba da imaju uticaja na formiranje društva i države, traže da se u novi izborni zakon uvede opšte i tajno pravo glasa za sve građane jednako za muške i ženske«³⁾. Istoga dana kad je održan zbor žena u Banjoj Luci održan je veliki zbor Udruženih žena u Beogradu u Inženjerskom domu, na kome je donijet sadržajno isti protestni telegram upućen predsjedniku vlade⁴⁾. Ako se uzme u obzir i aktivnost koju je u jesen 1935. razvijao Ženski pokret u Sarajevu, onda nema sumnje da nam ova tri primjera govore o preokretu u radu organizacija Ženskog pokreta u Jugoslaviji i nastojanju komunista da u postojećim feminističkim organizacijama, kao i drugim ženskim društvima, ostvaruju liniju KPJ. Mislim da je u tome radu presudnu ulogu imalo pismo Blagoja Parovića, koji je konkretnije razrađivao zadatke KPJ o radu sa ženama, o čemu je naprijed bilo govora. U stvari, to su bili prvi počeci klasnog diferen-

1) »Ženski pokret«, časopis, Beograd, br. 7—8, juli—avgust 1934, str. 44.

2) Sreski arhiv Banja Luka, Fond banske uprave Vrbaske banovine, izvještaj policije pov. br. 2085/31 od 21. X 1935. godine.

3) Arhiva AFŽ-a za BiH, Fond Banja Luka, neregistrovano.

4) Mitra Mitrović: »Omladinska sekcija Ženskog pokreta«. »Komunist«, str. 10, br. 254. od 8. septembra 1962. godine. Na zboru je donijeta rezolucija: »Žene sakupljene na zboru Udruženih žena u Beogradu na dan 20. oktobra 1935. godine, shvaćajući da za svjesno ispunjavanje građanskih dužnosti treba da imaju uticaja na formiranje društva i države, traže da se u novi izborni zakon unese jednako, opšte, tajno, aktivno i pasivno pravo glasa za sve građane, muške i ženske«.

ciranja Ženskog pokreta u sklopu građanskih ženskih organizacija i društava.

Vladajuća administracija je osjećala novi duh u radu Ženskog pokreta, tako da imamo početkom 1936. god. prve reakcije na ovu aktivnost kao uostalom i na druge vrste partijskih direktiva i odluka. Vlast prati sa posebnom pažnjom aktiviranje i rad koji se odvija među ženama. Nastoji da onemogući ovaj rad i zbog toga stalno šalje uputstva nadležnim organima i informacije da se pazi na Ženski pokret. Prvi raspis banske uprave Vrbanske banovine nalazimo aprila 1936. godine, u kome se upozoravaju svi nadležni organi »na obnovu Ženskog pokreta u postojećim ženskim organizacijama kao na nove komunističke direktive«¹⁾. Dva mjeseca docnije ista banska uprava šalje novi raspis istim institucijama, pa ponovo stavlja na znanje: »da će komunisti specijalno podupirati akciju SKOJ-a i sprovođenje akcije za žensko pravo glasa i ravnopravnost žena«²⁾. U spiskovima komunista za 1936. godinu koje policija odnosno banska uprava ažurno sastavljaju nalaze se imena žena aktivistkinja. Razlika je u tome što se spiskovi sa imenima žena iz godine u godinu povećavaju. Početkom 1936. godine na spisku komunista sa teritorije Vrbanske banovine bilo je svega četiri žene da bi u 1939. godini taj broj dostigao više desetina³⁾. Normalno je što se spisak sa imenima žena osumnjičenih da su komunisti povećava jer se i aktivnost KPJ iz godine u godinu povećavala, postajala organizovanija, okupljajući oko svojih akcija sve više simpatizera i proširujući redove članova KPJ. Na tome poslu nisu zaostajale ni žene.

Aktivnost organizacije Ženskog pokreta u Banjoj Luci odvijala se putem raznih formi. Ona je okupljala žene i djevojke bez razlike na vjeru i klasnu pripadnost. U prostorije Društva, gdje su održavana predavanja i priredbe »dolazile su radnice, intelektualke, studentkinje, domaćice«⁴⁾. U svom programu rada Pokret je postavio kao prvenstveni zadatak borbu za politička prava žena a na drugom mjestu borbu za prosvjećivanje i kulturno uzdizanje. Prema nesigurnim podacima u Vrbaskoj banovini je tada bilo 90% nepismenih žena⁵⁾. Ovakav program rada Ženskog pokreta naišao je među banjolučkim ženama na oduševljen odziv, u čemu se naročito isticala ženska studentska omladina čija se aktivnost odvijala u radu omladinske sekcije u Pokretu.

Ženski pokret u Banjoj Luci održava glavne veze sa zagrebačkim Ženskim pokretom, čija je uprava bila u rukama progresivnih i naprednih članova. Da je Ženski pokret Banja Luka bio orijentisan prema Zagrebu vidi se iz govora delegata zagrebačkog ŽP na osnivačkoj skupštini. Od januara 1939. g. Pokret u Banjoj Luci je odlučio da se organizaciono poveže sa Alijansom ženskih pokreta, čije je sjedište bilo tada u Beogradu. Koliko je ova promjena veze bitno

1) AI RP Sarajevo, Fond radnički pokret II, br. 136.

2) AI RP Sarajevo, Fond radnički pokret II, br. 140.

3) AI RP Sarajevo, Fond radnički pokret II, br. 141.

4) Dušanka Kovačević: »Osnivanje i aktivnost Ženskog pokreta u Banjoj Luci, »40 godina«, knj. III, Beograd, Kultura, str. 362.

5) »Žena danas«, časopis, Beograd, oktobar 1939, br. 25, str. 8.

uticala na rad Pokreta teško je utvrditi baš zato što su zadaci za pojedine akcije dolazili ne od Alijanse, kao rukovodećeg organa Ženskog pokreta, već od partijskih organizacija, pojedinaca ili putem štampe koja je izlazila pod uticajem Partije (Žena danas, Ženski svijet). Konačno, ni sarajevski Ženski pokret nije bio vezan ni za jednu centralu, odnosno ni za Alijansu a niti za Jugoslovenski ženski savez, već je djelovao odvojeno od feminističkih organizacija u Jugoslaviji, usklađujući svoju aktivnost prema direktivama KPJ sve do zabrana rada organizacije.

U Ženskom pokretu u Banjoj Luci najaktivnije su bile žene intelektualke i nekoliko naprednih radnica koje su zbog toga često imale nezgoda sa policijom. Policija je, kao u Sarajevu, bila redovni gost na svim javnim manifestacijama, predavanjima i godišnjim skupštinama Pokreta u Banjoj Luci. Od 1935. godine redovno su održavane godišnje skupštine ŽP. Posljednja skupština je održana 22. septembra 1939, na kojoj je izabrana nova uprava Pokreta sa predsjednicom Stankom Šubić-Todorović¹⁾. Postoji mišljenje da je Natalija Jović bila predsjednica Pokreta²⁾. Iz zapisnika koji su upućeni Alijansi ženskih pokreta Beograd vidi se da je Natalija Jović bila drugi sekretar u upravi, što nikako ne umanjuje njen značaj za aktivnost Pokreta i za atmosferu koja je vladala u njemu. Uspjehe na polju održavanja tečajeva za prosvjeđivanje žena, organizovanje sijela sa čitanjem napredne i marksističke literature (Bebel, Klara Cetkin, Žena danas) zatim u proslavi 8. marta kao i u radu na organizovanju kućnih pomoćnica i drugih radnica, Ženski pokret je postigao zahvaljujući tome što je imao »punu podršku banjolučkih žena, a naročito ženske omladine«. Taj uspjeh je utoliko veći što su u Banjoj Luci radila i druga ženska društva, kao Kolo srpskih sestara, Hrvatska žena, Ženska sekcija Gajret, Napredak itd.³⁾. Da je Pokret imao podršku i drugih društvenih organizacija vidi se iz sljedećeg primjera. Pošto nije mogao da održi analfabetski tečaj za žene muslimanke u okviru Pokreta kao organizacije, jer je policija zabranila održavanje tečajeva u gradu i okolini Banje Luke »radi propagiranja komunističke politike«, Pokretu je pružilo pomoć muslimansko kulturno-prosvjetno društvo Budućnost pa je u Gornjem Šeheru 1939. god. održan veoma uspio tečaj za prosvjeđivanje žena muslimanki, o kome su glavnu brigu vodile članice iz uprave Pokreta⁴⁾.

Ženski pokret u Banjoj Luci ispoljio je naročitu aktivnost u radu Alijanse ženskih pokreta Beograd. Kao jedina organizacija iz Bosne i Hercegovine, Pokret je održavao redovne veze sa Alijansom i učestvovao preko svojih delagata u njenom radu. To se naročito ispoljilo tokom 1939. i početkom 1940. godine kada je došlo do rascjepa u Alijansi i premještanja sjedišta Alijanse u Novi Sad. Ženski pokret Banja Luka je pokušao, da putem svojih predstavnica

¹⁾ Iz zapisnika Alijanse ženskih pokreta. Beograd, oktobar 1939.

²⁾ »40 godina«, Zbornik sjećanja, knj. III, str. 364, Beograd, Kultura.

³⁾ »Žena danas«, Beograd, oktobar 1939, str. 8, br. 25.

⁴⁾ »40 godina«, Zbornik sjećanja, Beograd, Kultura, knj. III, str. 363.

pomogne da se Alijansa održi, kako ne bi došlo do njenog punog kraha zbog rascjepa u kome se našla poslije redovne godišnje skupštine od 14. januara 1940. godine¹).

Aktivnost Ženskog pokreta u Banjoj Luci dobijala je izrazito politički karakter u borbi protiv svakodnevnog politike vlade i njenoga približavanja politici osovine Rim-Berlin. Takva politička aktivnost bila je neposredno pod uticajem i direktivama KPJ i Mjesnog komiteta u Banjoj Luci.

IV

Okupljanje zaposlenih žena, radnica i službenica u borbi protiv režima predstavljalo je za KPJ novi momenat koji se nalazio u središtu događaja u periodu od 1937-1941. godine. Upravo radeći na okupljanju radnica u radničke organizacije koje su postavljale zahtjev za povećanje nadnica i poboljšanje radnih uslova, rastao je i partijski uticaj na one strukovne saveze čije članstvo pretežno sačinjavaju žene, kao npr. Savez tekstilno-odjevnih radnika i Savez monopoljskih radnika.

U Bosni i Hercegovini najveći broj zaposlenih žena nalazio se u tekstilnoj i duvanskoj industriji, koja je bila koncentrisana u većim gradovima, Sarajevo, Banja Luka, Mostar i Travnik. U duvanskim stanicama: Ljubuški, Čapljina, Trebinje, Foča bio je zaposlen veći broj nekvalifikovanih radnica. Ostala preduzeća su bila većim dijelom privatna, a zanatske radionice su angažovale manji broj radnica (Bugojno, Prijedor, Stolac, Kreka itd.).

Zaposlene radnice su bile mahom nekvalifikovane i nepismene. Radni dan je trajao 8 do 10, pa čak i 12 časova. Statistički podaci govore da je u Jugoslaviji najslabije bio plaćen radnik u Bosni i Hercegovini, pa kako su plate zaposlenih žena bile niže od plata radnika, izvodi se zaključak da je zaposlena radnica u BiH bila plaćena ispod svih prosjeka, što je njen položaj činilo izuzetno teškim. Da bismo ovo potvrdili, poslužićemo se podacima okružnih ureda za osiguranje radnika za 1937. godinu na području Banja Luka, Sarajevo i Tuzla. Iz podataka se vidi da je nadnica zaposlenih žena pri pojedinim okružnim uredima bila različita. Za pomenutu godinu pri sarajevskom OUZOR-u nadnica je iznosila 17,54 dinara. U Banjoj Luci je iznosila 14,35 dinara, dok je najmanja nadnica zaposlene žene bila pri OUZOR-u Tuzla svega 12,82 dinara. Iste te godine, tj. 1937, prosječna ženska nadnica prema podacima SUZOR-a iznosila je 18,34 dinara²).

Nepovoljni uslovi rada i nejednako nagrađivanje nisu mogli zaustaviti stalno povećavanje zapošljavanja žena u predratnoj Jugoslaviji. Prema SUZOR-u odnos zaposlenih radnica i radnika u periodu od 1936-1940. bio je sljedeći:

1936. bilo je zaposleno 448.144 radnika, 168.067 radnica ili 73% radnika i 27% radnica.

¹) Zapisnici sa sjednica Alijanse ženskih pokreta, Beograd, februar 1940. godine.

²) »Radnički tjednik«, god. II, Zagreb, 24. siječanj 1941, str. 1, br. 37.

1937. bilo je zaposleno 500.643 radnika, 179.375 radnica ili 74% radnika i 26% radnica.

1938. bilo je zaposleno 524.789 radnika, 190.403 radnica ili 73% radnika i 27% radnica.

1939. bilo je zaposleno 526.225 radnika, 194.798 radnica ili 73% radnika i 27% radnica.

1940. bilo je zaposleno 529.657 radnika, 201.052 radnica ili 72% radnika i 28% radnica¹⁾.

Prema tome, jednu četvrtinu zaposlenih radnika u Jugoslaviji u periodu od 1936-1940. činile su žene. Razlog za povećanje broja zaposlenih radnica je u tome što je ženska radna snaga bila znatno jeftinija. One su bile nekvalifikovane radnice, bez školske i stručne spremne. Vlasti su u predratnoj Jugoslaviji pokušavale da raznim administrativnim mjerama smanje broj zaposlenih radnica i službenica, pa su uzroke opšte nezaposlenosti objašnjavali posljedicom ulaznja sve većeg broja žena u privredu. Kao primjer tih mjera navodimo oduzimanje dodatka na skupoću udatim ženama, zatim smanjenje prinadležnosti takođe udatim ženama, donošenjem celibata za učiteljice osnovnih škola i tako dalje. Dosljedne stavu da smanje zapošljavanje žena, vlasti nisu vršile nikakve kontrole primjenjivanja zakona o zaštiti radnika, niti su radile na njegovom sprovođenju. Treba istaći da je zakon o zaštiti radnika predviđao za žene više olakšica koje bi im omogućavale da obavljaju svoje dužnosti u javnom životu bez velikih poteškoća. Poslodavci nisu poštovali odredbe zakona o zaštiti radnica pa je napredna radnička štampa, koja je bila pod uticajem Partije, posebno tretirala potrebu zaštite žene na radu. »Radnički tjednik« od 17. marta 1940. god. iznosio je podatak da se nigdje u zemlji ne poštuje član 17. pomenutog zakona, koji predviđa zabranu noćnog rada za žene, bez obzira na godine starosti, u svim zanatskim i industrijskim trgovačkim, saobraćajnim, rudarskim i drugim preduzećima, neovisno od toga kome ta preduzeća pripadaju (privatna ili državna).

O zaštiti žena porodilja takođe nije bilo govora. Svuda se izbjegavala zakonska odluka gdje je članom 22. ZOZR-a bila predviđena zabrana rada za majke dva mjeseca prije i dva mjeseca poslije porođaja. Zakon je predviđao osnivanje dječijih ustanova u preduzećima gdje radi više od 100 radnica, od kojih bar 25 imaju malu djecu. Vlasnici preduzeća nisu sprovodili ove zakonske odredbe, a zvanične radničke organizacije i radničke komore malo su radile na sprovođenju zakona o zaštiti radnika.

Sve do 1937. godine radnici u Jugoslaviji nisu imali pravo na penziju. Donošenjem posebne uredbe pitanje penzije se regulisalo bez razlike na godine starosti između zaposlenih žena i zaposlenih muškaraca²⁾.

¹⁾ Mirjana Đukić: O privrednoj aktivnosti žena Jugoslavije od 1918—1953. »Ekonomski pregled«, Zagreb, br. 12, 1954. str. 816.

²⁾ Dr Saša Đuranović-Janda, Žena u radnom odnosu, »Naprijed«, Zagreb, 1960, str. 120.

Događaji u zemlji koji su se odvijali poslije skupštinskih petomajskih izbora 1935. godine, kao dolazak na vlast Milana Stojadinovića, zahtjevi demokratske javnosti za političke slobode, nastojanja da se stvori front narodne slobode, masovni štrajkovi radničke klase u 1936. godini, sukobi sa policijom i režimom, predstavljaju karakteristična društvena kretanja na liniji stvaranja jednog širokog antifašističkog fronta naroda Jugoslavije i antifašističkog raspoloženja narodnih masa. U tom vremenu dolazi do ispravljavanja sektaških stavova KPJ u pitanju sindikata. Komunisti su ulaženjem u URS-ove reformističke sindikate stvarali od URS-a glavno uporište u borbi za poboljšanje ekonomskog položaja radnika i radnica, uporište za jedinstvo radnika i sindikata. KPJ je naročito radila na obuhvatanju žena radnica i njihovom aktiviziranju na konkretnim zahtjevima ekonomske i političke prirode. Da bi onemogućila borbu radničke klase, da se ne bi ponovila 1936. godina, vlada Milana Stojadinovića je 13. februara 1937. godine donijela Uredbu o utvrđivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnih ugovora, pominjenju i arbitraži, koja je trebalo da onemogući nove štrajkačke akcije. Uredba je predviđala minimalnu nadnicu od 2 dinara po času, s tim što najveći iznos nadnice radnika ne bi mogao da bude veći od 24 dinara. (Znači najviše 3 dinara po satu pod uslovima da radni dan traje 8 časova). Uredba je zabranjivala štrajkove u državnim, banovinskim i gradskim preduzećima, štitila štrajkbrehere i bila u suštini vrlo reakcionarna. Kako su radnice u Bosni i Hercegovini bile najslabije plaćene, daleko ispod Uredbe o minimalnim nadnicama, to su akcije koje su vodile zaposlene žene po pojedinim preduzećima u 1937. godini bile upravljene na to da se Uredba primijeni. Uredba je bila dobro došla radničkoj klasi Bosne i Hercegovine, jer joj je u tom vremenu omogućavala da vodi legalne akcije za sprovođenje zakonitosti, odnosno za poboljšanje ekonomskog položaja, uključujući tu i zaposlene žene.

Prve akcije žena radnica počinju sredinom 1936. godine u vidu formiranja klasnih strukovnih organizacija. Tako se jula 1936. godine u Sarajevu osniva Pododbor Saveza tekstilnih radnica za one radnice koje su bile zaposlene u tekstilnoj industriji. Samo je u sarajevskoj tekstilnoj industriji (čilimara, »Ključ« i nekoliko sitnih preduzeća) bilo zaposleno oko 1.200 radnica, čiji je radni dan trajao 8 do 10 časova¹⁾. Vrlo je značajno osnivanje ovog pododbora jer pada u vrijeme jačanja sindikalnih pokreta u cjelini i omogućava radnicima da svoju borbu podignu na nivo organizovane klasne borbe.

U Tkaonici čilima Sarajevo položaj radnica bio je vrlo težak, nadnice male a uslovi rada, prostorije i zagađenost vazduha uticali su vidno na zdravlje radnica. Veći dio radnica su uglavnom bile nepismene žene muslimanke, pa iako su imale preko 20 godina radnog staža jedva su mjesečno zarađivale 300 dinara. Avgusta 1936. godine one su organizovano uputile predstavku Berzi rada u Sarajevu tražeći povećanje plata²⁾. U toku oktobra iste godine radnice su tražile

¹⁾ »Jugoslovenski list« Sarajevo, br. 173, 24. VII 1936. god.

²⁾ »Jugoslovenski list« Sarajevo, br. 189, 12. VIII 1936. god.

na jednoj od svojih konferencija da im poslodavac odobri plaćeni godišnji odmor, kao što je to već bilo regulisano za radnike Fabrike duvana u Sarajevu. I organizacija Ženski pokret u Sarajevu je svôjvremeno iznosila u javnim predavanjima težak položaj radnica muslimanki, zaposlenih u tekstilnoj industriji, koje jedva da zaraduju 0,40 para po satu. To je sigurno bila najmanja satnica u zemlji.

Pored problema položaja žene u tekstilnoj industriji postojao je otvoren problem organizovanja kućnih pomoćnica, kojih je bilo prilično mnogo u Sarajevu. Prve akcije imamo polovinom marta 1936. godine u vidu sastanaka kućnih pomoćnica sa teritorije Sarajeva, na kome je traženo donošenje propisa o zabrani rada u domaćinstvima licima mlađim od 14. godina, a istovremeno je postavljen zahtjev da se nadležni organi (radničke organizacije) izbore za najmanje 14 dana plaćenog godišnjeg odmora za kućno osoblje¹⁾. Do osnivanja Udruženja kućnih pomoćnica Sarajevo dolazi početkom avgusta 1937. godine. Udruženje je otpočelo svoj rad u Radničkom domu i prvi zadaci su bili: poslovno posredovanje, bolesnička zaštita i socijalno osiguranje, putni i vanredni troškovi kućnih pomoćnica. Udruženje je tokom svoga postojanja efikasno djelovalo na zaštiti od najgrubljeg izrabljivanja kućnog osoblja²⁾.

Broj zaposlenih radnica koji su registrovali OUZOR-i Sarajevo, Banja Luka, Tuzla i Mostar, nije odgovarao stvarnom broju zaposlenih žena naročito u duvanskoj industriji. Žene zaposlene u duvanskoj industriji nisu bile socijalno osigurane, pa prema tome ni prijavljene, jer su uglavnom radile kao sezonske radnice. Broj uposlenih žena za vrijeme sezone kretao se između 4 do 5.000 radnica u otkupnim i duvanskim stanicama po Hercegovini³⁾.

Međutim, iako se pitanje položaja zaposlenih žena u industriji i kod privatnih poslodavaca već uveliko postavljalo putem štampe, putem javnih predavanja, uopšte u javnom životu, Radnička komora u Sarajevu, koja je osnovana sa ciljem da štiti interese radnika, prelazila je preko problema zaposlenih žena. U svojim godišnjim izvještajima, koje je podnosila na skupštini Radničke komore, nije uopšte obrađivano pitanje zaposlene žene. Izuzetak čini godišnja skupština Radničke komore iz 1937. godine, gdje se u izvještaju kratko konstatuje teško stanje radnica zaposlenih u tekstilnoj industriji Sarajevo, pa se kaže: »Uz ćilimarske, koja upošljava veći broj radnika i jednu stariju fabriku čarapa, u zadnje vrijeme razvija se sitna industrija ćipaka, vrpca, platna, marama i trikotaže. Velika carinska zaštita ove robe, i ispod svake mjere jeftina ženska radna snaga, omogućava profite vlasnicima«⁴⁾. Nema sumnje da je rukovodstvo Radničke komore Sarajevo namjerno izbjegavalo da tretira pitanje zaposlenih radnica, jer bi utvrđujući najgrublju eksploataciju i kršenje zakona o zaštiti radnika došlo u sukob sa vlastima i poslodavcima.

¹⁾ »Jugoslavenski list« Sarajevo, br. 189, 12. VIII 1936. god.

²⁾ »Jugoslavenski list« Sarajevo, 13. avgusta 1937. god., str. 6.

³⁾ »Radnički tjednik« Zagreb, godina II, 13. II 1941. god., br. 40, str. 5.

⁴⁾ AI RP II, Sarajevo, RP II/164, str. 3.

Ovakav stav režimskih radničkih organizacija nije umanjio zahtjeve radnika da se Uredba primjenjuje. U članku »Maltretiranje i eksploatacija sarajevskih tekstilnih radnica« strukovni savez javno upućuje molbu Banskoj upravi Drinske banovine da insistira, preko svojih organa, na utvrđenju minimalnih nadnica za tekstilne radnice, jer se sadašnje nadnice kreću od 10 do 12 dinara, radno vrijeme je najčešće neograničeno. Podvlači se potreba što bržeg likvidiranja nezdravog i nemogućeg radnog odnosa¹⁾.

Tadašnja štampa je odigrala neobično važnu ulogu u pogledu informacija o grčevitoj borbi pojedinih preduzeća i privatnih zanatlija da se Uredba, i to njen minimum, primijeni kada se radi o plaćama radnica. Tako saznajemo: »da se pozitivno zna da je do sada u Sarajevu bilo tekstilne industrije koje su plaćale radnicima satnicu ispod prosječnog minimuma. Jedan dio ovih preduzeća radio je sa šegrtima na »probi« plaćajući mjesecima 75 para do 1 dinara po satu«²⁾. Čak su i radničke novine informisale javnost o tome da su radnici i radnice u Bosni i Hercegovini najslabije plaćeni radnici u cijeloj zemlji i da se Uredba o minimalnim nadnicama »tamo ne poštuje«³⁾.

Najteže je ipak bilo primjenjivanje Uredbe u duvanskim stanicama u Hercegovini. Od objavljivanja Uredbe pa skoro godinu dana kasnije Uredba nije primjenjivana. Prosječna zarada se kretala od 12 do 16 dinara, što je uglavnom pogadalo žene radnice koje su u najvećem broju zaposlene u duvanskim stanicama. Savez monopolskih radnika je intervenisao za primjenu Uredbe, ali tokom 1937. ona nije primjenjivana⁴⁾. Tek januara 1938. godine Uprava državnih monopola je donijela svoju naredbu po kojoj svi radnici zaposleni u duvanskim stanicama u mjestima ispod 5.000 stanovnika imaju pravo na satnicu od 2 dinara⁵⁾.

Sarajevska tvornica čarapa »Ključ« zapošljavala je najvećim dijelom žene radnice. Najveći broj njih zarađivao je dnevno 8 do 10 dinara. Osnivanjem pododbora Saveza tekstilno-odjevnih radnika URS-a, otpočeo je u tvornici organizovaniji rad za bolje radne uslove i veće nadnice. Prve ekonomske akcije otpočele su oktobra 1937. kada su radnice tvornice tražile od vlasnika povećanje nadnica za 10%⁶⁾. Pola godine kasnije, marta 1938. godine, u odjeljenju špuleraja tvornice »Ključ« radnice su zatražile od vlasnika tvornice povećanje satnice za 25 para. Pošto je i ovoga puta zahtjev bio odbijen, radnice špuleraja su pozvale ostala odjeljenja tvornice da stupe u štrajk. 22. marta 1938. godine otpočeo je veliki štrajk žena radnica u tvornici »Ključ«. Štrajk je ukupno trajao 44 dana. To je bio prvi veći štrajk žena radnica u BiH poslije 1906. godine, odnosno poslije poznatog štrajka radnica u Fabrici duvana Sarajevo. Javnost je ubrzo saznala za štrajk, a dnevni listovi donijeli su kratku vijest o

¹⁾ »Jugoslovenski list«, Sarajevo, 18. VIII 1937. god., str. 6.

²⁾ »Jugoslovenski list«, Sarajevo, 6. V 1937. god., str. 5.

³⁾ »Radničke novine«, Beograd, br. 44, 28. X 1937. god., str. 8.

⁴⁾ »Jugoslovenski list«, Sarajevo, 2. IX 1937, str. 4.

⁵⁾ »Jugoslovenski list«, Sarajevo, 15. I 1938. god., str. 3.

⁶⁾ »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 236, 6. X 1937. godine.

tome da je 180 radnica u tvornici »Ključ« stupilo u štrajk poslije odbijanja zahtjeva o povećanju nadnica¹⁾.

Po izbivanju štrajka radnice su izabrale u štrajkaški odbor najaktivnije članove sindikata, zaposjele fabričku zgradu i dvorište da bi onemogućile štrajbreherima da uđu u fabriku. Tom prilikom je došlo do sukoba sa policijom, jer je vlasnik nastojao da fabrika nastavi sa radom. Za cijelo vrijeme štrajka radnice su redovno primale pomoć od pododbora Saveza tekstilnih radnika u iznosu od 10 dinara dnevno²⁾. U Radničkom domu u Sarajevu za vrijeme trajanja štrajka održavani su redovni sastanci sa učesnicima štrajka, na kojima su obavještavani o toku pregovora sa poslodavcem i gdje im je pružana finansijska pomoć. Štrajkaški odbor i organizacija URS-a tražili su da se kao baza za pregovore, između poslodavca i radnica primi tarifa o nadnicama radnika i akordima koje su imale radnice Fabrike čarapa u Čakovcu. Međutim, proučavanjem pomenute tarife konstatovalo se da nema neke veće razlike u nadnicama između tvornice »Ključ« i tvornice Čakovec. Štrajkaški odbor je sada postavio novi zahtjev da radnice rade u turnusima, ali je to bilo odbijeno kao tehnički neizvodljivo. Zatim se postavio zahtjev, u toku pregovora, za petosatno radno vrijeme, kako bi sve radnice koje su bez posla mogle biti zaposlene. Pošto je i taj predlog bio odbijen, štrajkaški odbor je izabrao delegaciju koja je uputila pismene zahtjeve banu Drinske banovine da interveniše kod poslodavca i zaštiti radnice u njihovim zahtjevima. Poslije intervencije banske vlasti kod vlasnika tvornice štrajk je 4. maja 1938. godine završen³⁾.

Sporazum je postignut u sljedećem: »U posao se prima 130 radnica s tim da se pri primanju imaju u vidu one radnice i radnici koji zbilja žive od zarade u fabrici. — Pitanje povišenja nadnica u špuleraju zbog kojih je štrajk i nastao odgađa se do povratka vlasnika fabrike s tim što sadašnji sporazum ne smatra da je ovim pitanje likvidirano. — Po prijemu radnica na posao poslodavac se obavezuje da ih neće ni u kom slučaju moralno maltretirati zbog štrajka i da svojim ponašanjem neće kod njih izazivati revolt. To isto važi i za radnike⁴⁾. Štrajk je završen djelimičnim neuspjehom, što se vidi iz teksta sporazuma. Povećanje nadnica nije ni ovoga puta postignuto. To potvrđuju izjave učesnika štrajka da nisu izvršene potrebne pripreme za štrajk⁵⁾, i da je u toku štrajka vladalo kolebanje u pogledu zahtjeva učesnika štrajka.

O držanju predstavnika legalnih radničkih organizacija i Radničke komore saznajemo iz »Radničkih novina«. »Radničke novine« pišu dosta uopšteno o izbivanju štrajka, ne dajući potrebnu važnost ovoj velikoj akciji⁶⁾. Te iste novine 15 dana poslije izbivanja štrajka

¹⁾ »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 69, 23. III 1938. god.

²⁾ »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 77, 1. IV 1938. god.

³⁾ Državni arhiv, Sarajevo, Fond banske uprave Drinske banovine br. 1782/1938.

⁴⁾ Državni arhiv, Sarajevo, Fond BUDB, br. 1783/1938.

⁵⁾ »40 godina« — Zbornik sjećanja, knj. III, Beograd, 1960, str. 347, 348.

⁶⁾ »Radničke novine«, Beograd, 14. IV 1938. godine, str. 7.

javljaju kratko da je u »Ključu« došlo do štrajka, a tri nedjelje donije pišu »radnice su nepokolebljive, pozdravljamo veliku otpornost čaraparskih radnica u njihovoj borbi«. Polovinom aprila u istim novinama nalazimo kraću noticu koja informiše da preduzeće »Ključ« odbija da ispuni zahtjeve svojim radnicima¹⁾. O tome da je završen ovaj štrajk »Radničke novine« obavještavaju javnost tek 23 dana poslije postizanja sporazuma. U članku »Završen štrajk čaraparskih radnica u Sarajevu« se konstatuje da je »Savez tekstilno-odjevnih radnika u ovom štrajku učinio sve što se moglo i najpotpunije materijalno pomagao štrajkaše a da će ubuduće svaka akcija biti vođena sa sigurnijim uspjehom«²⁾. Povodom neuspjeha štrajka jedna od učesnica ovako komentariše: »mi bismo se izborile za postavljanje zahtjeva da nisu na nas štrajkaše i štrajkaški odbor negativno i razorno djelovali funkcioneri tadašnje Radničke komore koja je bila u rukama oportunistički prorežimski nastrojenih ljudi«³⁾.

Izgleda da je štrajk radnica u fabrici »Ključ« imao dosta nepovoljnih posljedica za dalje aktiviziranje žena radnica u borbi za poboljšanje svoga položaja. Tokom preostale godine dana, tj. 1938. pa sve do jeseni 1939. godine, ne nailazimo više ni na kakve manje akcije i pokrete među radnicima, koji bi nam pokazivali da se borba za ekonomski položaj nastavlja sa istim intenzitetom. Pored drugih faktora svakako je na ovo uticao i rad partijske organizacije u onim gradovima gdje su one postojale, što treba tek da se rasvijetli.

Avgusta 1939. godine dolazi do sporazuma i obrazovanja vlade Cvetković-Maček. Vlada je dala lijepa obećanja narodu o širokim demokratskim pravima i slobodama, ali umjesto toga došlo je suprotno. Za borbu protiv radničke klase, protiv ekonomskih i tarifnih akcija, vlada donosi posebnu Uredbu o rješavanju radnih sporova. Ova uredba je bila u stvari nadopuna Uredbe o minimalnim nadnicama iz 1937. Ona je predviđala niz mjera kako bi se onemogućilo izbijanje štrajkova, kao na primjer: mirenje između poslodavaca i radnika, zatim izjašnjavanje više od polovine radnika (u prisustvu policijskog komesara) da namjeravaju da stupe u štrajk, itd. No, i pored svih mjera od strane vlade Cvetković-Maček, radnička klasa je nastavila u drugoj polovini 1939. godine sa više sigurnosti i organizovanosti borbu za svoja ekonomska prava.

Jedan od najaktivnijih saveza sindikalno organizovanih radnika u Sarajevu bio je pododbor Saveza tekstilno-odjevnih radnika i radnica. Ovaj pododbor stajao je pod neposrednim uticajem KPJ. 19. novembra 1939. godine organizovana je velika konferencija radnica i radnika tekstilaca u Radničkom domu, a glavno pitanje je bilo položaj žene radnice u tekstilnoj industriji i male plate. Na ovoj konferenciji izneseni su primjeri da u tvornici čipaka u Sarajevu rade djevojčice od 10 do 14 godina za svega nekoliko dinara dnevno, da je poslodavac prijavio radno vrijeme na 6 sati a u stvari se radi punih 8 sati. Na konferenciji su istupale redom radnice iz pojedinih

¹⁾ »Radničke novine«, Beograd, br. 16, 15. aprila 1938. godine, str. 5.

²⁾ »Radničke novine« br. 22, 27. V 1938, str. 7.

³⁾ »40 godina«, Zbornik sjećanja, knj. III, 1960, str. 348, Beograd, Kultura.

tvornica: »Ključ«, »Globusa«, »Like«, »Merima«, »Čilimare« i ostalih sarajevskih radionica. Radnički povjerenik Tvornice čilima Jovanka Cović iznijela je da su organizovanom borbom radnice dobile priznanje bolesničke nedjelje i da su kazne koje su iznosile od 50 do 100 dinara za presteupe »radnica« smanjene na 5 dinara a da novac od kazni ide u zajednički fond kojim radnice raspolažu za humane svrhe¹⁾. Ova konferencija je vrlo značajna jer je predstavljala smotru radničke solidarnosti i bila izraz snažnog negodovanja protiv eksploataisanja žena radnica. Ona je ujedno pokazala i snagu sindikalno organizovanih radnica.

Već decembra 1939. godine imamo ponovna istupanja radnica u tvornici čarapa »Ključ«, koje su tražile od vlasnika povećanje nadnica za 30%. Ovaj zahtjev je izbio u vezi sa poskupljenjem životnih namirnica poslije izbijanja II svjetskog rata.

Ekonomske akcije koje vode radnice za svoja prava sada su organizovanije i odlučnije. U tome su radnice imale punu pomoć organizaciono sređene i kadrovski ojačane KPJ, koja je preko radničke štampe (»Glas«, »Radnički tjednik«) omogućavala radnicima i radnicama da u svojoj borbi budu što uporniji. U partijskoj štampi, a i u radničkoj nalazimo tada sve redovnije izvještaje o položaju radnica u Bosni i Hercegovini u pojedinim većim i manjim preduzećima. Ovo informisanje javnosti treba posmatrati kao dio opštih direktiva o odnosu KPJ prema pitanju žena naročito poslije Zemaljskog savjetovanja 1939. godine.

Tako saznajemo da je u Bugojnu, u tri manje trikotaže, zaposleno 40 do 50 radnica čije radno vrijeme traje najmanje 10 časova, a rade i do 14 časova dnevno. Za prekovremeni rad radnici ne dobijaju nagrade, a mjesečne plate početnica su jedva 150 dinara, a starijih 200 do 350 dinara. Poslodavci nerado primaju radnice koje su učlanjene u radničke organizacije²⁾.

U Stocu u tkaonici čilima je zaposleno oko 40 radnica čije su plate male, a rade na akord. Zbog toga što nema nikakve druge industrije, ni mogućnosti zaposlenja, ove djevojke su primorane da svoju radnu snagu daju u bescijenje a rade pod vrlo teškim higijenskim uslovima (prašina od vune, slabe radne prostorije itd.).

U Solinu kod Brčkog bila je otvorena velika tvornica pletene robe i čarapa, koja je uključena u sistem tvornice »Bata«. Tvornica »Solin« je zapošljavala uglavnom žensku nekvalifikovanu omladinu, koja je imala zarade. Još tada (1939) u obračunavanju radničkih zarada nije se primjenjivala Uredba o minimalnim nadnicama³⁾. Pored ove tvornice u Brčkom je bilo više etivaža za izvoz suve šljive, gdje su uglavnom radile mlade radnice. U etivaži Agrarne banke radilo je 20 radnica sa niskim platama. Njihovo uposlenje je bilo sezonskog karaktera i zavisilo je od roda šljiva.

¹⁾ »Glas«, organ sindikalno organizovanih radnika, Zagreb, br. 35. 1. XII 1939, str. 5.

²⁾ »Glas«, Zagreb, br. 34, 24. XI 1939, str. 34.

³⁾ »Radnički tjednik«, Zagreb, br. 19, 27. IX 1940, str. 7.

Početakom 1940. godine dolazi do jačeg kretanja među radnicima duvanske industrije u Bosni i Hercegovini. U duvanskoj industriji je bila zaposlena pretežno ženska radna snaga. Do prvog istupa radnica dolazi u stanici duvana u Ljubuškom. Radi otpuštanja sa posla 20 radnica i radnika izbio je štrajk žena radnica 5. januara 1940. godine. U izvještaju Sreskog načelstva sreza Ljubuškog pov. br. 62/40. od 5. I 1940. godine Banskoj vlasti u Zagrebu je stajalo: »Kod duvanske stanice Ljubuško uposleno je 650 radnika, od toga su 73 muškarci a ostalo žene. Svi su stupili u štrajk a na poslu je ostalo samo 20 lica. Razlozi stupanja u štrajk su sljedeći: u prošlom mjesecu je otpušteno sa posla nekoliko sezonskih radnika zbog pomanjkanja posla a takođe se traži i povećanje nadnica«. U daljem obrazloženju navodi se kao uzrok i znatno povećanje cijena životnih namirnica, a i uslovi pod kojima se vrši zaposlenje radnica. Naime, među štrajkačima se govori da važnu ulogu za dobijanje posla igra politička pripadnost i protekcija od strane mjesnih organizacija HSS-a¹⁾. Štrajk radnica duvanske stanice u Ljubuškom je kratko trajao i završen je 8. januara 1940. godine poslije pregovora koje su sa štrajkašima vodili sreski načelnik u Ljubuškom i ministar dr Bariša Smoljan²⁾. No, bez obzira na kratkoću trajanja, štrajk je bio vrlo značajan jer je izbio spontano i obuhvatio masovno svo radništvo u kraju koji je politički bio orijentisan prema HSS-u, čije su vođe samo nekoliko mjeseci ranije sporazumom Cvetković-Maček formirale Banovinu Hrvatsku.

Rad na organizovanju klasnih radničkih organizacija među radnicima duvanske industrije bio je do tada zapostavljen. Do ovoga zaključka dolazimo na osnovu činjenice da je tek poslije štrajka u Ljubuškom otpočelo šire informisanje javnosti o stanju i položaju radnica u pojedinim duvanskim stanicama. U tome se naročito ističe »Radnički tjednik«. U Čapljini je postojala veća duvanska stanica koja je upošljavala blizu 700 radnika i radnica. Radnice su uglavnom bile iz redova nekvalifikovane omladine čiji je radni dan trajao u vrijeme sezone preko 10 sati, a zarađena dnevnicu iznosila je maksimalno 30 dinara³⁾. U duvanskoj stanici u Trebinju bilo je zaposleno 150 do 200 radnica. Nadnice ovih radnica su se kretale od 12 do 20 dinara. Radni uslovi su bili vrlo teški, prostorije slabe i velika zagađenost vazduha od duvanske prašine⁴⁾. U duvanskoj stanici u Foči bilo je zaposleno ukupno 140 radnika, od toga 120 radnica. Veći dio ovih radnica bio je iz same Foče, a manji sa sela. Nadnice su se i ovdje kretale od 24 do 30 dinara⁵⁾. Iako su radile pod teškim uslovima i bile malo plaćene, dosta se teško sprovođilo učlanjivanje radnica duvanske industrije u klasne sindikalne organizacije. U svim ovim stanicama nije bilo sindikalne organizacije, što je svakako stvaralo teškoće u okupljanju radnica prilikom njihovog organizovanja.

¹⁾ AI RP Sarajevo, RP II/336.

²⁾ AI RP Sarajevo, RP II/371.

³⁾ »Radnički tjednik«, Zagreb, god. II, br. 41, 21. II 1941. god., str. 8.

⁴⁾ »Radnički tjednik«, Zagreb, god. I, br. 20, 4. X 1940, str. 7.

⁵⁾ »Radnički tjednik«, Zagreb, god. II, br. 48, 11. IX 1941, str. 5.

Zato se preduzima da se putem štampe utiče na poboljšanje položaja radnica u navedenim duvanskim stanicama.

Radnice sarajevske tvornice ćilima i dalje ističu svoje zahtjeve poslije uspješno održane konferencije sindikata tekstilaca 1939. godine. Početkom januara 1940. godine predstavnice radnica tkaonice ćilima tražile su od zamjenika bana Drinske banovine da interveniše kod uprave tvornice radi poboljšanja higijenskih uslova i povećanja nadnica za 25^{0/0}¹⁾. U tvornici ćilima, pored sindikalne organizacije, djelovali su i radnički povjerenici koji se redovno biraju svake godine i na čiji je izbor imao uticaja mjesni komitet KPJ za Sarajevo. Da li su zahtjevi radnica za povećanje od 25^{0/0} ispunjeni, nemamo podataka. Nešto kasnije »Radnički tjednik« nas ponovo informiše o teškom položaju radnica u sarajevskoj tkaonici ćilima pa tom prilikom konstatuje da su radnice plaćene manje od 30 dinara, tj. ispod minimuma. Septembra iste godine radnice ponovo intervenišu kod bana Drinske banovine, naime tokom ljeta sa poveljene akcije oko pregovora o poznatim pitanjima. Pošto sa upravom nije moglo doći do sporazuma, radnički povjerenici su intervenisali kod bana postavljajući sljedeće zahtjeve:

da se povećaju plate radnicima za 10^{0/0} srazmjerno povećanju skoka cijena, a ukoliko nije moguća povišica, da se dodijeli jednokratna pomoć; da se uredi plaćanje godišnjih odmora radnicima i službenicima tkaonice; da se izmijeni vladanje činovnika tvornice prema radnicima, da se ukinu česte novčane kazne, i da se prema novopriljenim radnicama primjenjuje Uredba o minimalnim nadnicama²⁾.

Polovinom marta 1940. godine dolazi zbog niskih nadnica do obustave posla u tekstilnoj tvornici platna d. d. Vitković u Mostaru. Štrajk je obavljen 19. marta 1940. godine poslije odbijanja poslodavca da vodi pregovore o zahtjevima radnika. To je bio u stvari drugi štrajk žena radnica u Hercegovini od početka 1940. godine. Tvornica d. d. Vitković bila je manja tvornica koja je zapošljavala nešto oko 60 radnika, od toga 50 žena. Sindikalna organizacija, odnosno pododbor tekstilno-odjevnih radnika iz Mostara predao je 16. marta sreskom načelniku u Mostaru pismene zahtjeve radnika za poboljšanje radnih uslova i povećanje plata. U zahtjevima je stajalo sljedeće:

— »Da se nadnice povise na: 16 dinara za početnice, 20 dinara za radnice uposlene preko 1 godine, 25 dinara za radnice uposlene preko 2 godine i 30 dana za muškarce;

da se nadnice ne mogu smanjiti ni pristankom samih radnika;

— da se svaki prekovremeni rad plati sa 50^{0/0} više;

— da se isplata vrši svake subote;

— da se u slučaju poskupljenja životnih namirnica povećaju nadnice, i to preko osnovanog arbitnog odbora sastavljenog od članova organizacije i poslodavca;

¹⁾ »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 9, 12. I 1940. godine.

²⁾ »Radnički tjednik«, Zagreb, god. I, br. 20. 4. X 1940, str. 2.

- da se poslodavac obaveže da neće smetati radniku uposlenom u ovom preduzeću, a koji je organizovan u radničke organizacije;
- da otkazni rok bude 15 dana, a da se pravo na otkazni rok stiže mjesec dana po uposlenju odnosno stupanju na posao;
- da se izbor povjerenika vrši po propisima Zakona o zaštiti radnika i da se povjerenici biraju slobodnim izborima.
- da ugovor ima važnost godinu dana¹⁾.

Pošto nisu dobile odgovor na ove zahtjeve, radnice su stupile u štrajk. Policija je pokušala da interveniše i da omogući dolazak u tvornicu štrajkbreherima. Međutim, u ime štrajkača istupio je Bubić Mujo kao sekretar podružnice tekstilno-odjevnih radnika i policija ga je odmah uhapsila. Zbog hapšenja Bubića, došlo je pred gradskom policijom do demonstracija, u kojima je učestvovalo oko 300 radnika, radnica, đaka, i žena, koje je predvodio Rade Bitanga, sa parolama: »Dole policija«, »tražimo svoja prava«, »pustite na slobodu Bubića«. Bojeći se većih nereda, a nemajući uputstva od banske vlasti iz Zagreba, policija je po naređenju sreskog načelnika oslobodila uhapšenog sekretara podružnice. Trećeg dana štrajka Mostar je osvanuo sa pojačanim policijskim i žandarmerijskim patrolama. Došlo je do novog hapšenja 11 radnika i 7 radnica. Sresko načelstvo tražilo je intervenciju iz Zagreba zahtijevajući da se zabrani rad URS-a, da se raspuste radničke organizacije i da se zatvori Radnički dom u Mostaru »jer većina vođa podružnice međustrukovnog saveza URS-a u Mostaru su komunisti ili su suđeni po Zakonu o zaštiti države²⁾. Pošto je stanje u gradu bilo vrlo naelektrisano, poslodavac je po nagovoru vlasti u potpunosti pristao na sve zahtjeve štrajkaša, tako da je štrajk završen 25. marta 1940. godine. Redovan posao u fabrici trebalo je da otpočne 1. aprila jer su prema tvrđenju poslodavca strojevi bili pokvareni³⁾. Štrajk radnica u tvornici Vitković u Mostaru nije vremenski dugo trajao. Po svojim energičnim zahtjevima, po odlučnosti i oštrini ovaj štrajk spada svakako među najuspješnije štrajkove vođene u 1940. godini. U organizovanju štrajka učestvovao je MK KPJ za Mostar. Da je situacija u gradu bila napeta i da je dobila šire razmjere, vidi se po brznoj intervenciji vlasti koja utiče na poslodavca da primi zahtjeve radnica i da se situacija smiri. U samoj fabrici je poslije ovih događaja počela više da se angažuje organizacija HRS-a, čiji su članovi nastojali da razbiju uticaj komunista na radnice. O radu HRS-a pisao je »Glas saveza radnog naroda«: »U zadnje vrijeme neki samozvani prijatelji na vrlo oprezan i lukav način nastoje da razbiju mučnom borbom stečeno pravo. Ono što su drugarice zajedno stekle hoće da im rasprše i da ih potčine svojoj vlasti. Najistaknutiji u toj raboti su gospoda iz vođstva HRS-a koja nastoje ne samo u tvornici platna već uopšte među radnicima i radnicama Mostara, a gdje vide da vlada sloga i jedinstvo, da naprave razdor i pometnje⁴⁾.

¹⁾ AI RP Sarajevo, RP II/441.

²⁾ AI RP Sarajevo, RP II/447.

³⁾ AI RP Sarajevo, RP II/451.

⁴⁾ »Glas Saveza radnog naroda BiH«, organ PK KPJ za BiH, Sarajevo, godina II, br. 6, str. 15-16.

Tarifni pokreti i štrajkovi javljaju se u drugoj polovini 1940. godine i među onim radnicama koje su bile zaposlene u privatnim radnjama i radionicama. Organizovati ovakve radnice i uključiti ih u štrajk bilo je mnogo teže nego radnice većih preduzeća. Od 6. do 19. septembra 1940. godine u Sarajevu je trajao štrajk krojača i krojačica Sarajeva koje su radile u konfekcijskim radionicama i kod privatnih zanatlija. Do štrajka je došlo zbog odbijanja zahtjeva o povećanju nadnica, a u njemu je učestvovalo oko 140 krojača i krojačica. Štrajkom je postignut uspjeh, nadnice su povećane i došlo je do sporazuma između poslodavca i radnica¹⁾. Povodom izbivanja ovoga štrajka radnička štampa je pisala da u 30 krojačkih radionica Sarajeva radi oko 100 krojačkih radnica i svega 5 radnika. Istovremeno je zaposleno 90 naučnica, čije radno vrijeme traje od 9 do 12 časova dnevno²⁾.

U decembru 1940. godine otpočele su pripreme za štrajk radnica i švelja bijeloga rublja u Sarajevu. Pripremanje je direktno rukovodila sindikalna komisija Mjesnog komiteta KPJ Sarajevo. U ime radnica upućen je zahtjev Udruženju zanatlija za grad i srez Sarajevo u kome se tražilo: povećanje nadnica, obavezno plaćanje godišnjeg odmora najmanje 14 dana i sklapanje kolektivnog ugovora. Sekcija ženskih krojača i krojačica pri Udruženju zanatlija odbila je zahtjev radnica. Pošto nije moglo doći do nagodbe, radnice i švelje bijelog rublja stupile su u štrajk. Iz izvještaja kojim predstavnici i vlasnici radionica za izradu bijelog rublja obavještavaju inspekciju rada u Sarajevu, saznajemo da je štrajk otpočeo 14. decembra 1940. godine³⁾. Narednim izvještajem vlasnici radionice javljaju vlasti da se cjelokupno radništvo za izradu bijelog rublja nalazi u »divljem štrajku«. Pododbor Saveza tekstilaca dodjeljivao je redovno finansijsku pomoć od po 30 dinara učesnicima štrajka, a prema spisku bilo je ukupno 90 radnica u štrajku. Štrajk radnica i švelja bijelog rublja nije završen sa uspjehom, jer je štrajk zatekla zabrana URS-ovih sindikata⁴⁾.

Situacija u Sarajevu u novembru i decembru bila je izuzetno napeta zbog pokušaja vlasnika tvornice »Ključ« da obustavi proizvodnju i da otpusti jedan dio radnica sa posla. U tvornici »Ključ« dolazi do novih pregovora i do prijetnji od strane radnika da će da stupe u novi štrajk. Vlasnik tvornice obrazlagao je svoju odluku o otpuštanju radnica nedostatkom sirovina. U stvari, postojala je nestašica tekstilne sirovine. Do ove nestašice došlo je naročito poslije ulaska Italije u rat, koja je bila glavni uvoznik tekstilne sirovine za predratnu Jugoslaviju. Još septembra mjeseca 1940. godine održane su šire konferencije u Ministarstvu trgovine i snabdijevanja koje su trebalo da ublaže ili riješe problem snabdijevanja fabrika tekstilnim industrijskim sirovinama⁵⁾. Zato je i razumljivo da je

¹⁾ »Jugoslavenski list«, Sarajevo, br. 216, 219, 223, od IX 1940. godine.

²⁾ »Radnički tjednik«, Zagreb, br. 2, 29. XI 1940, str. 2.

³⁾ AI RP Sarajevo, RP II/500.

⁴⁾ AI RP Sarajevo, Memoarska građa, sjećanja Knežević Mladena — Traktora.

⁵⁾ »Radnički tjednik«, Zagreb, br. 17, 13. IX 1940. god., str. 3.

nestašica pogodila i tvornicu »Ključ«. Međutim, u tvornici su postojali neriješeni problemi u pogledu sprovođenja odredaba Zakona o zaštiti radnika. Pregovori između predstavnika radnika i tvornice su djelimično završeni sredinom decembra 1940. godine i utvrđeno je sljedeće: da se prekovremeni rad ima nadoplatiti sa 50% više, da se redovno plaća bolesnička nedjelja i vojna vježba, a da se za prekovremeni rad nedjeljom ima platiti 100% od predviđene nadnice. Ovim pregovorima vlasnik je priznao 1. maj za radnički praznik, uvažio postojanje radničke organizacije u tvornici i radničkih povjerenika, pristao na podjednaku raspodjelu rada za sve radnike, dao bojadisaonici čizme i kecelje, i pristao da primi bolesne radnice po ozdravljenju ponovo na posao. Ostalo je sporno šta treba još rješavati: opšta povišica plate, plaćeni dopust i stvaranje higijenskih prostorija za kartonažu i bojadisaonicu¹⁾. Do konca decembra su završeni pregovori i u vezi sa ovim pitanjima. Uprava tvornice je pristala: na opšte povećanje radničkih nadnica za 20%, s tim što se povišica treba da računa od 1. januara 1941. godine. Ali umjesto obećane povišice vlasnik je 1. januara otkazao posao na dva mjeseca svim radnicima i namještenicima u »Ključu«. Obrazloženje za ovaj otkaz bilo je kratko »zbog nedostatka sirovina«²⁾. Zbog opšte pometnje koja je nastala u tvornici a i u gradu, na intervenciju bana Drinske banovine vlasnik je odmah povukao otkaz. U stvari, vlasnik »Ključa« nije znao da je u gradu sve bilo u stanju pripravnosti za eventualne neredne i demonstracije zbog zabrane URS-a i radničkih organizacija. To je bio pravi razlog tako brze intervencije banske vlasti.

Tvornica je nastavila rad ali bez obećane povišice od 20%. U sporazumu sa Mjesnim komitetom KPJ Sarajevo partijska organizacija u »Ključu« vršila je pripreme za velike demonstracije radnika za 15. januar 1941. godine. To je bio pazarni dan, kada su seljaci iz okolnih sela Sarajeva bili na pijaci i kada je bilo moguće ostvariti sa seljacima bliže kontakte. Na dan 15. I 1941. godine delegacija radnica iz tvornice »Ključ« uputila se banu sa zahtjevima o povišenju nadnica. Nju su pratile grupe radnica do same zgrade Banovine, a prema planu Mjesnog komiteta u određeno vrijeme su stizale kolone i iz drugih sarajevskih preduzeća. U opštoj gužvi delegacija radnica je uspjela da se probije do bana Drinske banovine i da mu preda pismene zahtjeve. Pred zgradom Banovine demonstranti su već uzvikivali parole: »hljeba i rada«, »živjela KPJ«, »dole fašizam«. Policija je bila nemoćna da suzbije širenje demonstracija pa je u pomoć pozvana konjica i žandarmerija. Dolaskom novih snaga demonstranti su bili razbijeni ispred Banovine, ali su se u grupama kretali prema Baš-čaršiji na pijacu, kako bi se umiješali sa seljacima. Na Baš-čaršiji je došlo do ponovnih demonstracija zajedno sa seljacima i tom prilikom se prvi put čule parole: »Živio savez radnika i seljaka«. Demonstracije su trajale cijeli dan, a pred večer su se demonstranti razišli kućama. Policija je uhapsila oko 20 ljudi i

¹⁾ »Radnički tjednik«, Zagreb, br. 30, 13. XII 1940, str. 3.

²⁾ »Radnički tjednik«, Zagreb, br. 41, 21. II 1941, str. 2.

žena¹). Dva dana poslije ovih demonstracija Mjesni komitet KPJ za Sarajevo izdao je letak »Radnicima, i građanima Sarajeva«. U letku se ističe da poslodavac svojom odlukom o obustavljanju posla nije ostavio samo radnice »Ključa« bez hljeba nego i oko 700 članova njihovih porodica koji mogu da umru od gladi. U letku se dalje razotkriva lažna politika vlade Cvetković-Maček, koja stoji u službi kapitalista i špekulanata izvozeći u Njemačku i Italiju narodu potrebne životne namirnice. Letak završava parolama: »Dole špekulanti«, »dole skupoća, dole nenarodna vlada, dole zabrana URS-a, dole bijeli teror«²).

Ova akcija radnica »Ključa«, započeta kao akcija čisto ekonomske prirode, pretvorila se u političke demonstracije radničke klase i seljaka iz okoline Sarajeva protiv režima i politike Cvetković-Maček. Hapšenja demonstranata, među njima i žena, nisu dala policiji nikakve rezultate. Policija nije uspjela da sazna ko je organizator ovih demonstracija, niti da provali partijsku organizaciju. U tvornici je nastavljen rad pa su čak i provedeni izbori za nove radničke povjerenike³). Komentarišući demonstracije »Ključa« »Glas saveza radnika i seljaka« je pisao: »Radnicima tvornice »Ključ« pridružile su se mnoge radnice koje se nalaze u štrajku, gradska sirotinja, građani i omladina. Svi su oni došli pred Banovinu da traže rada i hljeba, njih oko 2.000 na broju«⁴). To je ujedno bila i posljednja veća demonstrativna akcija žena koju je Partija organizovala do 27. marta 1941. godine.

Iz iznijetih podataka može se zaključiti da je u periodu od 1937-1941. god. došlo do većeg organizovanog kretanja među zaposlenim ženama radnicama. Ta kretanja su se manifestovala u vidu formiranja strukovnih saveza i sindikalnih organizacija, u vođenju tarifnih pregovora, u organizovanju štrajkova i u izboru radničkih povjerenika. Glavna taktika borbe za aktiviranje žena radnica bila je usmjerena na zahtjeve da se primijeni postojeće zakonodavstvo za zaštitu radnika, a na prvom mjestu Uredba o minimalnim nadnicama. Zahtjevi su se mijenjali prema uslovima koji su karakterisali pojedine periode. Na primjer: izbijanje II svjetskog rata uslovalo je povećanje cijena na tržištu pa su i zahtjevi za minimalne nadnice povećani, što je dovelo do izmjene same Uredbe od 2 na 4 dinara po času (septembra 1940). Može se reći da je sama akcija, odnosno štrajk u »Ključu« u proljeće 1938. godine pretrpio izraziti neuspjeh. Razlozi za neuspjeh su sasvim jasni. Međutim, sve docnije akcije, naročito od novembra 1939. godine pa sve do 1941. godine, pozitivno su se odrazile i imale su uspjeha. (Tvornica d. d. Vitković Čilimara Sarajevo, »Ključ«, Sarajevo, krojačke radnice, švelje bijelog rublja). Na ovakav razvoj događaja uticalo je djelovanje obnovljene i ojačane KPJ, pa se može zaključiti da je Partija uspjela

¹) »Glas saveza radnog naroda BiH«, organ PK KPJ za BiH, Sarajevo, broj 6.

²) AI RP II, Sarajevo, RP II/532.

³) »Radnički tjednik«, Zagreb, br. 41, god. II, str. 2, 21. II 1941.

⁴) »Glas saveza radnog naroda«, Sarajevo, februar 1941, str. 4, 5.

da na ekonomskim pitanjima okupi i aktivizira žene radnice. U početku su to bile čisto ekonomske akcije koje su poslije prerasle protiv političkog sistema sa parolama »dole nenarodna vlada«.

VII

Radi ostvarivanja programa KPJ, okupljanja i aktiviranja žena, pokreće se oktobra 1936. godine ženski časopis »Žena danas«, koji je redovno izlazio do septembra 1940. godine. Ovaj list je bio odgovornik mnogih akcija za žene grada i sela kao i za žene radnice i u stvari je bio legalan organ preko koga su se prenosili najvažniji stavovi i zaključci za okupljanje žena u napredni i antifašistički pokret. Od svoga prvoga broja pa nadalje »Žena danas« je redovno postavljala zahtjev za pravo glasa žena kao prvenstveni zadatak svih žena Jugoslavije, a istovremeno i zadatak cjelokupne demokratske i napredne javnosti. Tako već marta 1937. godine u »Ženi danas« nalazimo članak dra Ivana Ribara u kome piše o političkim i građanskim pravima žene u Jugoslaviji. Iste godine Vladimir Simić, tadašnji predsjednik Advokatske komore u Beogradu u listu »Žena danas« objavljuje članak pod naslovom: »Žensko pravo glasa«, u kome ističe da se: »politička prava moraju izvojevat. Politička i građanska svest se mora buditi. Bolje je da priznanje toga prava bude posledica probuđene svesti ženskih masa nego da se ono ostvari kao dar uvidavnosti ili dubokog demokratskog osećanja postojećih političkih faktora. Zato borba za žensko pravo glasa treba da uđe u opštu borbu za demokratiju«¹).

Alijansa ženskih pokreta u Beogradu više puta je intervenisala kod najviših predstavnika vlasti radi zaštite prava žena. Tako je povodom donošenja finansijskog Zakona za budžet za 1937—1938. godinu uputila pismo nadležnim u kome protestuje i moli da se skine zabrana koja onemogućava da učiteljice narodnih škola i zabavišta sklapaju brak sa neučiteljima. Alijansa ženskih pokreta praktikovala je da putem raznih memoranduma i peticija upućenih vladi traži određena prava za žene, na prvom mjestu politička. Međutim, unutrašnje prilike koje su vladale u zemlji, skupštinski izbori 1938. godine i izrazita profašistička politika Milana Stojadinovića, koji se pred parlamentarne izbore kolebao da ženama da pravo glasa²), zahtijevala je jedno čvršće istupanje u pogledu položaja žene u zemlji.

Jedna od najvažnijih akcija oko koje su se bile okupile hiljade i hiljade žena u Jugoslaviji bila je akcija za pravo glasa žena, vođena u drugoj polovini 1939. godine, koju je organizovala KPJ. Do ove akcije je došlo poslije obrazovanja vlade Cvetković-Maček i obećanja koja je vlada dala narodu, a na prvom mjestu obećanja da će se donijeti novi izborni zakon u zemlji.

¹) »Žena danas«, Beograd, 1937, br. 7, str. 5.

²) Vodeći razgovore o budućim izborima za parlamenat Stojadinović kaže: »Čini mi se da bi dobro uradio da ženama dam pravo glasa. Vjerujem da bi mnoge glasale za mene«. »Ni rat, ni pakt«, dr. Milan Stojadinović, Buenos Ajres, 1963, str. 607.

Pošto je vlada radila na donošenju novog izbornog zakona, Alijansa ženskih pokreta u Beogradu u zajednici sa Jugoslavenskim ženskim savezom i Udruženjem univerzitetski obrazovanih žena, uputila je pismeni zahtjev tadašnjem ministru pravde Lazici Markoviću, u kome je tražila da se u novi izborni zakon unese: »da žene Jugoslavije postanu ravnopravne građanke zemlje za koju žive i rade i zahtjev za dobijanje aktivnog i pasivnog prava glasa za sva zakonodavna i samoupravna tijela koja budu važila za muškarce«¹⁾. Da bi potkrijepile svoje zahtjeve, predstavnice ovih organizacija išle su na razgovore pojedinim članovima vlade tražeći od njih pomoć za dodjeljivanje prava glasa ženama. Razgovori su vođeni sa predsjednikom vlade Dragišom Cvetkovićem, potpredsjednikom Vladimirom Mačekom i ministrom poljoprivrede Brankom Čubrilovićem. Tom prilikom je dr Maček dao određeni obećanje da će u banovini Hrvatskoj uticati da pravo glasa za opštinske izbore dobiju one žene koje vode samostalna domaćinstva²⁾.

Znajući da će i ovi razgovori kao i zahtjev upućen nadležnim od strane Alijanse završiti po starom, tj. neuspjehom, redakcija lista »Žena danas« pismom od 13. oktobra 1939. godine obavijestila je Alijansu ženskih pokreta »da uzima na sebe inicijativu za organizovanje jedne široke akcije žena u cilju borbe za njihova prava, prvenstveno pravo glasa.« Iza ove inicijative je stajala KPJ. Redakcija je u pismu objašnjavala da smatra to svojim pravom, jer da nju čita veliki broj žena iz svih društvenih slojeva, a list je uvijek i u prvi plan postavljao borbu za pravo glasa žena. Na kraju ovoga dopisa redakcija kaže: »Rat je i od vlada zavisi da li ćemo ući u rat ili ne. Da bismo mogli odlučiti da li će naša deca biti žrtva najgroznije masakre, potrebno je da izvojujemo prava, u prvom redu pravo glasa«³⁾. Pismo su potpisale Olga Timotijević i Milka Žicina.

Istovremeno sa pismom Alijanse redakcija »Žena danas« je u svome listu od oktobra 1939. godine donijela opširan članak: »Akcija za pravo glasa žena« i »Apel«. Na početku »Apela« stoji: »Vlada sporazuma, kao prvi korak je stavila u svoj program donošenje slobodnih političkih zakona. Opšta demokratija biće opšta tek onda ako ona zagarantuje svim građanima zemlje u radu slobodno izražavanje misli. Prema tome, u opštoj demokratiji i žene moraju dobiti pravo da izraze svoje potrebe i zahtjeve, moraju dobiti opšte aktivno i pasivno pravo glasa kao prvi preduslov za ravnopravnost«⁴⁾. Redakcija je taj apel, objavljujući ga u svom listu, uputila »svim svojim čitaocima, svim ženama, svim ženskim organizacijama, feminističkim, mirovnim, prosvjetnim i humanim, svim staleškim i stručnim organizacijama, sindikatima i omladini, svim javnim radnicima i političkim ličnostima, svim borcima za prava čoveka«.

¹⁾ AI RPJ Beograd, Fond Alijanse ženskih pokreta, zapisnici sa sjednice Alijanse ženskih pokreta za oktobar 1939. godine.

²⁾ AI RPJ Beograd, Fond Alijanse ženskih pokreta, zapisnici sa sjednica predsjedništva, oktobra 1939. godine.

³⁾ »Žena danas«, Beograd, br. 25, oktobra 1939, str. 2, 3.

⁴⁾ Ibidem.

Na kraju članka se preporučuje osnivanje odbora širom zemlje za pravo glasa žena sa predstavnicima pozvanih organizacija. Time je akcija dobila organizacionu i agitacionu formu, a, što je mnogo značajnije, bazu za masovnost, što nikako nije moglo da se dobije zahtjevom triju feminističkih organizacija koji su uputili vladi. Osnivanje odbora i sakupljanje potpisa otpočelo je oktobra 1939. godine u cijeloj zemlji tako reći odmah po objavljivanju »Apela« u »Ženi danas«. Potpomognuta od strane čitave demokratske javnosti, akcija za pravo glasa dobija široke razmjere. Alijansa je bila za vođenje akcije za pravo glasa žena u klasičnom smislu (peticije, potpisi), ali je kategorički odbijala mogućnost organizovanja zborova i mitinga žena. Zato Alijansa sredinom septembra 1939. god. upućuje pismo svim ženskim pokretima u zemlji sa predlogom da se zborovi ne održe zbog sljedećih razloga: prvo, u Evropi je izbio II svjetski rat te su zahtjevi žena za zborovanje u tim teškim momentima izlišni i nepotrebni a drugo — formiranjem Banovine Hrvatske došlo je do preuređenja države u pravcu veće samouprave, pa bi u odnosu na taj događaj trebalo prilagoditi i stav organizacije Ženski pokret¹⁾. Od ukupno 14 organizacija Ženskog pokreta, koliko ih je bilo u članstvu Alijanse, za održavanje zborova izjasnili su se 3 pokreta, 6 protiv održavanja. Ostali pokreti nisu odgovorili²⁾.

Odgovarajući uredništvu »Žena danas« predsjednica Alijanse je istakla da prihvata preko organizacija Ženskog pokreta prikupljanje potpisa, ali da osnivanje odbora za pripremu zborova smatra izlišnim, jer su zborovi na teritoriji Banovine Hrvatske zabranjeni. Predsjedništvo Alijanse na kraju ipak polaže oružje pa kaže: »da ostavlja pokretima da postupe onako kako oni to mogu odnosno kako im je zgodno«³⁾.

U takvoj atmosferi započela je akcija za pravo glasa.

Na početku organizovanja ove akcije nema nikakvog znaka reaganovanja od strane vlasti na ovaj politički potez redakcije »Žena danas«, iz prostog razloga što je više puta zahtjev za pravo glasa žena postavljan i nije predstavljao veće političke manifestacije. To je u stvari bio razlog da je i policija u prvo vrijeme bila po strani od ove akcije.

Kao što smo već rekli, u Bosni i Hercegovini je tada 1939. godine postojala samo organizacija Ženskog pokreta u Banjoj Luci. U početku uprava ŽP Banja Luka pokazala je izvjesnu kolebljivost tražeći pismenu saglasnost od Alijanse iz Beograda da li da pomogne akciju »Žena danas«. To se može objasniti time da je akcija išla brže nego direktive Partije pojedinim partijskim komitetima i organizacijama.

U Bosni i Hercegovini su izvršene pripreme za održavanje zborova za pravo glasa žena u Sarajevu, Tuzli, Banjoj Luci i Bijeljini. Održana su samo dva zbora, i to u Banjoj Luci i Bijeljini, dok je pri-

¹⁾ IRP Beograd, Fond Alijanse ženskih pokreta, dopis br. 69/39. od 13. IX 1939. godine.

²⁾ Ibidem — dopis Alijanse br. 89/39. god. od 26. X 1939. god.

³⁾ Ibidem, dopis Alijanse, br. 91/39, od 26. X 1939. god.

premanje zborova u Sarajevu i Tuzli policija zabranila. Računa se da je na teritoriji Jugoslavije u tom periodu održano ukupno 50 zborova žena.

U Banjoj Luci zbor je bio vrlo brižljivo pripreman. Od 36 pozvanih predstavnika političkih i društvenih organizacija na pripremni sastanak zbora došlo je 12 predstavnika društava. Zbor je održan 19. novembra 1939. godine u dvorani današnjeg kina »Kozara«. Prema izvještaju Ženskog pokreta Banja Luka Alijansi u Beogradu, zboru je prisustvovalo oko 1.500 osoba, od kojih su polovina bili muškarci. Na zboru se ispoljilo puno jedinstvo govornika i učesnika. Govornici su bili: Stanka Šubić-Todorović, predsjednica Ženskog pokreta Banja Luka, prota Dušan Kecmanović ispred Samostalne demokratske stranke, Pavo Radan, delegat ispred Mjesnog međustrukovnog odbora, ing. Svetozar Vojišić, delegat Zemljoradničke stranke, Mara Gajić, radnica i Stoja Tešanović seljanka iz Krupe na Vrbasu¹). Sjećajući se postignutog uspjeha na zboru Dušanka Kovačević, jedna od učesnica piše: »Na zbor su došle radnice, intelektualke, službenice, studentkinje, domačice i jedan dio seljanki iz okoline Banja Luke... iako su reakcionarni elementi ljotičevci i drugi, računajući na konzervativizam sredine, pokušali da ometu zbor, da ga izvrgnu ruglu, nisu imali nikakvog uspjeha. Ova snažna manifestacija borbe za prava i slobodu žene ostavila je dubok trag u masama i još više ojačala snagu narodnog pokreta u gradu«²). Osim uspješno održanog zbora u Banjoj Luci i okolini, pristupilo se prikupljanju potpisa žena i građana za pravo glasa. Prema izvještaju sa teritorije Banje Luke i Bosanske krajine upućeno je predsjedniku vlade oko 600 karata i dopisnica u kojima se tražilo pravo glasa žena³). Na žalost, do danas nije pronađena arhiva ove akcije, osim jedne slike sa potpisima žena iz Bosanskog Grahova, koja je objavljena u listu »Žena danas«. »Vrbaske novine« javile su krajem novembra da su banjolučke feministkinje održale javni zbor na kome su tražile pravo glasa i da su slavile pobjedu⁴).

U Bijeljini je radi organizovanja zbora došla po zadatku KPJ iz Beograda Olga Marasović. Pošto nije postojala organizacija Ženski pokret, to se pristupilo pregovorima sa ženskim društvima Kneginja Zorka i Kolo srpskih sestara, u kojima su već bile osnovane ženske omladinske sekcije, preko kojih je djelovala KPJ. Članovi omladinskih sekcija su bile mahom studentkinje i mlađe radnice. Po objavljivanju »Apela« u »Ženi danas« omladinske sekcije su pristupile prikupljanju potpisa žena i građana iz Bijeljine i okoline za pravo glasa. Koncem novembra (25. XI 1939) održan je u Domu Kolo srpskih sestara u Bijeljini prošireni sastanak sa oko 30 žena radi donošenja odluke o organizovanju zbora i odluke o daljem radu u

¹) AI RPJ Beograd, Fond Alijanse ženskih pokreta, zapisnici sa sjednice Alijanse ženskih pokreta za novembar 1939. godine.

²) »40 godina«, Zbornik sećanja — Dušanka Kovačević, »Osnivanje i aktivnost Ženskog pokreta u Banjoj Luci«, knj. III, str. 361.

³) AI RPJ Beograd, Fond ŽP, Zapisnici od decembra 1939. god.

⁴) »Vrbaske novine«, B. Luka, od 21. XI 1939. g., str. 3.

akciji za pravo glasa. Iz izvještaja kojim sresko načelstvo Bijeljine obavještava bansku upravu Sarajevo saznajemo da je na ovom pripremnom sastanku zaključeno sljedeće:

da se akcija za pravo glasa žena proširi i na sela, tj. na čitav bijeljinski srez;

da se na saradnji za prikupljanje potpisa građana angažuju sva postojeća društva u gradu;

da se sa pripremnog sastanka uputi pozdravni telegram Ženskom pokretu u Beogradu, koji dana 26. XI 1939. godine održava zbor žena u Inženjerskom domu i da se u telegramu naznači da se žene grada Bijeljine pridružuju njihovim zahtjevima;

da se 10. decembra t. g. održi u Bijeljini šira konferencija u obliku manifestacionog zbora za pravo glasa žene¹). Zakazanog datuma 10. XII 1939. godine održan je u sali hotela »Drina« veliki zbor žena za pravo glasa. Zbor je otvorila Jelena Jerić, učiteljica, delegat društva Kola srpskih sestara, koja je u kraćem govoru iznijela težak ekonomski i politički položaj žene i razloge da žena u današnjem društvu traži da dobije pravo glasa. Na zboru su zatim govorile: Milica Popović, domaćica iz Bijeljine, koja je iznijela težak položaj žene majke i domaćice. Olga Marasović, pravnik iz Beograda, govorila je o ženi intelektualci koja se sprema za određeni poziv u društvu, ali joj vlasti poslije diplomiranja onemogućavaju rad time što teško dobija zaposlenje. Milka Sofronić — Čaldarović, učiteljica iz Velike Obarske govorila je o mukotrpnom životu seoskih žena i njihovom potpunom obespravljenu u porodici i društvu. U ime bijeljinskih žena muslimanki Sena Resić, domaćica iz Bijeljine govorila je o teškom položaju žene muslimanke. Dr Vojislav Kecmanović-Đedo, kao predstavnik Građanske političke opozicije, govorio je o potrebi izjednačavanja žene i muškarca u političkim i ekonomskim pravima i zakonima u zemlji. Zbor je pozdravio u ime Udruženja učitelja sreza Bijeljine Marjanović Trifko, učitelj iz Trnove, izjavljujući da će svi učitelji sa teritorije sreza pomoći borbu žena za pravo glasa, jer su žene dokazale više puta svoju solidarnost u borbi za demokratiju. Još su govorile dvije žene: Agneza Antal, babcica, i Radojka Luger student.

Zboru je prisustvovalo preko 300 osoba, od toga polovina muškaraca²).

U Sarajevu je takođe nakon objavljivanja »Apela« otpočela široka akcija za održavanje velikog zbora i akcija prikupljanja potpisa za pravo glasa žena. Organizatori akcije su bili aktivisti KPJ: Hana Ozmo, Zora Šer, Marija Koš i Cilika Hajnrih. Iz izjava pojedinih učesnica ove akcije saznajemo da je u Sarajevu prikupljeno više hiljada potpisa za pravo glasa žena, koji su zatim upućeni u Beograd. Vršene su ozbiljne pripreme za održavanje velikog zbora, ali je ban Drinske banovine Davidović zabranio održavanje. Banska

¹) Državni arhiv, Sarajevo, banska uprava Drinske banovine Pov. d. z. 4762/1939.

²) Državni arhiv, Sarajevo, Fond banske uprave Drinske banovine Pov. d. z. br. 4991/1939.

vlast u Sarajevu imala je dovoljno razloga da zabrani održavanje zbora žena¹⁾. Upravo je bila završena velika konferencija radnica učlanjenih u pododbor Saveza tekstilno-odjevnih radnika, koja je imala znatan politički odjek među radnicama i ženama Sarajeva, a uz to i stalni tarifno-štrajkaški pokreti predstavljali su latentnu opasnost za normalno stanje u samome gradu.

U Tuzli su prikupljeni potpisi za pravo glasa žena i vršene pripreme za zbor, ali su vlasti zabranile održavanje zbora²⁾.

Kako je akcija dobijala široke razmjere u cijeloj zemlji, vlasti su se dosta kasno sjetile da iza akcije stoji KPJ odnosno komunisti. Direktna zabrana akcije prikupljanja potpisa i održavanja zborova bila bi nepopularna i zato vlast vrši zabranu preko Alijanse ženskog pokreta. Već na sjednici od 12. XII 1939. godine u Beogradu predsjednica Alijanse iznosi svoje neslaganje sa karakterom koji je dobila akcija za pravo glasa širom zemlje. Na toj sjednici se oštro zamjeralo redakciji »Žena danas« što se neposredno obratila pokretima bez odobrenja Alijanse i što je svu organizaciju preuzela na sebe. Kao primjer potpunog raskoraka između Alijanse i lista »Žena danas« iznosi organizaciju zbora u Banjoj Luci do koga je došlo po uputstvima lista »Žena danas«³⁾. Na toj sjednici su članice predsjedništva postavile pitanje da li da se nastavi akcija ili ne. Iz zapisnika se ne vidi odnos glasova, ali se tom prilikom delegat Ženskog pokreta Banja Luka izjasnila da se akcija za pravo glasa nastavi. Mjesec dana kasnije dolazi do rascjepa u Ženskom pokretu Beograd zbog »revolucionarne aktivnosti Omladinske sekcije Ženskog pokreta Beograd«, a na godišnjoj skupštini Alijanse, koja je održana 14. januara 1940. godine dolazi do kolektivne ostavke predsjedništva Alijanse ženskih pokreta »zbog politike koja se vodi u Alijansi i organizacijama ŽP«⁴⁾.

Sasvim je jasno da do rascjepa u Ženskom pokretu Beograd i kolektivne ostavke predsjedništva Alijanse dolazi zbog istog razloga »zbog preuzimanja sve širih i otvorenijih akcija Omladinske ženske sekcije i akcije za pravo glasa«. Taj rascjep je bio političkog karaktera i došao je upravo da bi zaustavio uspješno vođenje svake dalje akcije za pravo glasa žena. Alijansa je morala pokazati dalje aktiviranje i nove oblike borbe u vezi sa novonastalom situacijom (izbijanje II svjetskog rata, sporazum Cvetković-Maček), ali je većina članica predsjedništva bila protiv takvog kursa, jer one nisu imale razloga za vođenje takve politike u organizacijama Ženskog pokreta u zemlji, pozivajući se na 3. čl. pravila Alijanse, koji kaže: »da Alijansa ženskih pokreta nije političko udruženje i ne bavi se politikom«.

¹⁾ Arhiva Saveza ženskih društava BiH, Sjećanje Cilike Hajnrih iz Sarajeva.

²⁾ Arhiv Saveza ženskih društava BiH, Sjećanje Antonije Henjel iz Tuzle.

³⁾ AI RPJ Beograd, Fond Alijanse ženskih pokreta, zapisnici Alijanse od decembra 1939. godine.

⁴⁾ Ibidem, Zapisnici, januar 1940. godine.

Akcija za pravo glasa je zadnja akcija ove organizacije, koja je pokušala da prenošenjem sjedišta Alijanse iz Beograda u Novi Sad i izborom nove predsjednice održi svoju aktivnost. U ulozi pokretača ponovnog oživljavanja rada u Alijansi javlja se organizacija Ženskog pokreta Banja Luka. Da bi nekako izbjegla stanje neaktivnosti i pauzu koja je nastala u radu, organizacija Ženski pokret Banja Luka u dopisu od 28. februara 1940. godine traži sazivanje vanredne skupštine Alijanse Ženskog pokreta i predstavnika svih organizacija iz Jugoslavije radi rješavanja spora koji je izbio na januarskoj skupštini¹). Ali događaji su bili isuviše jasni. Svaka dalja aktivnost bila je zabranjena i onemogućena. Sama akcija je još jedan momenat osvjetlila. U akciji za pravo glasa ne samo da su sudjelovale ženske organizacije nego su na zborovima istupale i druge političke partije (Samostalna demokratska stranka, Zemljoradnička stranka, razna udruženja i sindikati) koji su svojim istupanjem pokazali da se slažu sa KPJ u određenim pitanjima. U Bosni i Hercegovini to je bio slučaj na zborovima u Banjoj Luci i Bijeljini.

Početak juna 1940. godine Alijansa ženskih pokreta iz Novog Sada uputila je pisma svim ženskim pokretima u zemlji u kome ih obavještava da je vlast zabranila održavanje svih skupština, svih konferencija i svih zborova ženskih pokreta do daljnjega. Na kraju pisma se kaže: »Predsjedništvo stoji na stanovištu da svi pokreti, bez obzira na prilike, putem svojih upravnih odbora treba da budno prate svaku povredu koja se odnosi na ženu i da u slučaju potrebe odmah na to upozore Alijansu i eventualno sve pokrete znanja i ravnjanja radi a intervencije radi. Tim više tako treba postupati ako se radi o grupi žena«²). Ostaje da se rasvijetli zašto vlast nije zabranila rad organizacije i naredila njeno raspuštanje nego je zabranila održavanje konferencija, skupština itd. Kada je to već bila praksa u mnogim slučajevima kada se znalo da iza pojedinih društava i njihovih uprava stoje komunisti.

U ovoj svejugoslovenskoj akciji za pravo glasa žena nisu učestvovala žene socijalistkinje ili, tačno rečeno, žene članovi Socijalističke partije Jugoslavije. Glavni ideolog za pitanja žena u SPJ Milica Đurić-Topalović u brošuri »Žena i politika« dala je teoretsko opravdanje apstiniranja žena članova SPJ. Ona je ovu Akciju za pravo glasa nazvala »smešnom imitacijom jedinstvenog, odnosno narodnog fronta«, i postavila pitanje »ko je i zašto krenuo ovu akciju u ovoj formi i u ovaj trenutak«³). Forme rada koje su sprovodile omladinske sekcije Ženskog pokreta (KPJ) ona naziva »boljševiziranjem« naše omladine, »kako varoške, tako i seljačke«, a sukob na zadnjoj skupštini Alijanse ženskih pokreta januara 1940. godine naziva »sukobom dviju ideologija: buržoaske i komunističke«⁴). To

¹) AI RPJ Beograd, zapisnici Alijanse ŽP, februar 1940. god.

²) AI RPJ Beograd, Fond Alijanse ženskih pokreta, dopis Alijanse ženskih pokreta od 7. juna 1940. godine.

³) Milica Đurić-Topalović, »Žena i politika«, Beograd, str. 18, izd., Biblioteke »Oslobođenje«.

⁴) Milica Đurić-Topalović, »Žena i politika«, Bgd., str. 19, izdanje Biblioteke »Oslobođenje«.

je upravo razlog apstiniranja, jer je ovu akciju, na koju su se odazvale masovno žene širom Jugoslavije, vodila i organizovala KPJ.

Žene Jugoslavije nisu dobile ni ovoga puta svoja politička prava ni pravo glasa. Međutim, akcija za pravo glasa pokrenula je hiljade žena širom Jugoslavije iz političke učmalosti na političku aktivnost i pokazala režimu snagu žena i njihovu spremnost da prihvatajući parole KPJ ustanu protiv režima i njegove politike, protiv rata a za odbranu svoje zemlje.

VIII

List »Žena danas«, koji je počeo izlaziti oktobra 1936. godine bio je rado čitan po gradovima u Bosni i Hercegovini a u vremenu od 1937. do 1939. godine jedino glasilo preko koga je KPJ masovno djelovala da se okupe žene u napredni ženski pokret po onim bosanskim gradovima i varošicama gdje nije bilo ni industrije niti razvijenijeg radničkog pokreta. Zbog te svoje popularnosti, redakcija lista »Žena danas« u Beogradu tražila je početkom 1938. godine od aktivistkinja Sarajeva da stvore jednu podredakciju koja bi pripremala članke za jedan cijeli broj lista »Žena danas« koji bi bio posvećen problemima i životu žene u BiH. Ova inicijativa bila je prihvaćena i formirana je redakcija u koju su ušle Hana Ozmo, Zora Šer, Milena Vasić, Marija Koš i Cilika Hajnrih. Sarajevska podredakcija radila je tokom čitavog ljeta na prikupljanju članaka o životu i položaju žene te je ovaj broj lista »Žena danas« izašao u Beogradu oktobra 1938. godine. Pojava bosanskog broja lista »Žena danas« predstavlja značajan uspjeh sarajevskih aktivistkinja ako imamo u vidu činjenicu da je Ženski pokret Sarajevo kao organizacija bio likvidiran od strane režima te iste godine¹⁾. U bosanskoj »Ženi danas«, kako obično nazivaju taj broj, kao saradnici su se pojavili: dr Jovan Kršić, Ante Martinović, Hana Ozmo, Marija Koš, dr Smilja Kršić, Jovanka Šiljak, Smilja Korać i dr. »Bile smo sretne da smo mogle da pred fabrikama i školama, po ulicama i kućama Sarajeva prodajemo našu »Ženu danas«, dok je policija uzalud pokušavala da sazna ko je inicijator ove akcije²⁾.

U proslavama 8. marta — Dana žena, posebnu ulogu je odigrao list »Žena danas«. Bilo je potrebno sa istorijskog stanovišta objasniti hiljadama žena značaj 8. marta, pozvati na učešće na proslavi Dana žena do tada neprosvijetlene i politički nezainteresovane žene. Proslava 8. marta ima tradiciju u Bosni i Hercegovini još od prije prvog svjetskog rata. Radničke organizacije i radnička društva prvi put su 1913. godine organizovali proslavu 8. marta u Sarajevu. U godinama pred drugi svjetski rat proslava ovog datuma značila je još jedan oblik proširivanja kruga nezainteresovanih žena za političke probleme i probleme žene uopšte u savremenom kapitalistič-

¹⁾ »Nova žena«, Sarajevo, članak Marija Koš: »Sjećanje na pripreme izdavanja bosanskog broja »Žene danas«, br. 6, 1960.

²⁾ Ibidem. — Jedini broj bosanskog broja »Žene danas«, čuva se u Univerzitetskoj biblioteci »Svetozar Marković« u Beogradu.

kom društvu, a ujedno je značila još jedan vid stvaranja antifašističkih raspoloženja kod žena.

Po direktivama Partije proslava se odvijala u vidu organizovanja manjih sijela po kućama, mahalama i gradskim kvartovima na kojima su se obično čitali i prerađivali članci o 8. martu iz lista »Žena danas«. Proslave 8. marta od 1937. pa sve do 1941. organizovane su u Sarajevu, Tuzli, Banjoj Luci, Doboju, Mostaru, Bijeljini, Brčkom, Prijedoru, Stocu, Bosanskoj Dubici. Štampani su posebni proglašeni i leci, izvlačeni obično na šapirografu, upućivani radnim i naprednim ženama kao i cjelokupnom radnom narodu. Jedan takav proglas rasturan je uoči 8. marta 1941. u Livnu, u kome stoji: »Napredne i radne žene skupa sa radnicima proslavljaju 8. mart u znaku borbe za mobilizaciju i uvlačenje najširih slojeva žena u revolucionarni narodni pokret, protiv imperijalističkog rata, protiv skupoće, gladi i terora za povišenje radničkih nadnica, za slobodu sindikalnog organizovanja protiv koncentracionih logora, protiv reakcionarne vlade Cvetković-Maček...«. Proglas je završen pozivom: »radne žene, provedite 8. mart u znaku borbe za stvaranje saveza sa SSSR-om, domovinom radnika i seljaka, zemljom slobodne i ravnopravne žene«¹⁾.

Proslava 8. marta bila je isključivo akcija žena simpatizera, kandidata i članova KPJ. Ženska građanska društva nisu učestvovala u ovoj proslavi, jer je taj dan imao izrazito klasni odnosno proleterski karakter. Čak je i organizacija Ženskog pokreta u Banjoj Luci, u čijoj je upravi sjedio veći broj aktivista KPJ, proslavljala 19. maj kao Dan žena. To konstatujemo na osnovu poziva predstavnicama Alijanse, koji je upućen aprila 1940. godine da se dođe na proslavu 19. maja, i u kome članice Pokreta Banja Luka kažu: »Rukovođenje glavnim zadacima koji se postavljaju danas pred sve žene, zadacima borbe za mir i bolji život, protiv klanja i ubijanja naroda i omladine, želimo da ovaj dan bude manifestacija svih banjolučkih žena, svih prijatelja mira i napretka«²⁾. U pozivu se osjeća izrazito antifašistički i antiratni karakter, koji je obilježavao djelatnost ŽP Banja Luka. Ali je zato Omladinska sekcija pri Ženskom pokretu Banja Luka bila redovni organizator proslave 8. marta po kvartovima i mahalama Banje Luke. Među najuspjelije proslave spada svakako proslava 1940. godine, koju je omladinska sekcija organizovala uz pomoć društva »Pelagić« i partijske organizacije. Proslava je imala izrazito antifašistički i antiratni karakter³⁾.

U istoriji Ženskog pokreta BiH bio je još jedan datum kada su napredne žene i sindikalno organizovane radnice svojim prisustvom na proslavama demonstrirale svoju klasnu pripadnost, a istovremeno i nezadovoljstvo prema vladajućem režimu. Bile su to proslave praznika rada Prvog maja. U gradovima Sarajevo, Tuzla, Mostar, Banja Luka, Prijedor, Doboju, Bijeljina, Brčko, prvomajske

¹⁾ AI RPJ Beograd, Fond CK KPJ, 4701/13, 3-3/41, 9.

²⁾ AI RPJ, Beograd, Zapisnici Alijanse ženskih pokreta, maj 1940. godine.

³⁾ »40 godina«, Zbornik sjećanja, Dušanka Kovačević, »Osnivanje i aktivnost Ženskog pokreta u Banjoj Luci, knj. III, str. 361.

proslave su obuhvatale žene i žensku omladinu pa se i na taj način sprovodila direktiva Partije da se što šire obuhvate svi slojevi radnog naroda u borbi protiv režima.

Izbijanjem II svjetskog rata u našoj zemlji došlo je do naglog poskupljenja životnih namirnica. Putem partijskih organizacija KPJ je radila na pokretanju borbe protiv skupoće aktivirajući na tom planu sindikalne, omladinske i ženske organizacije. U partijskom organu »Proleter« u članku »Reforma i skupoća« stajalo je da vlada i hrvatska banska vlast pokušavaju da sprovedu izvjesne reforme koje bez iznimke pokazuju svoj protivnarodni karakter. U tom cilju doneseno je više uredbi kojima se zabranjuje prodaja bijeloga kruha, zatim je određena prodaja kukuruza, donesena je Uredba o borbi protiv špekulanata, trgovaca i mlinara. To je bio, u stvari, napor vlade da spriječi veliko povećanje cijena životnim namirnicama i da nekako ublaži posljedice izvoza u zemlje koje su započele II svjetski rat a ujedno da ublaže rastuće nezadovoljstvo prema vladi i režimu¹⁾. Prosječna radnička nadnica iznosila je te godine 24 dinara, dok je 1 kg hljeba koštao 6 dinara. Zato je KPJ preko svojih organa i partijskih organizacija ukazivala da je borba protiv skupoće direktno povezana sa borbom protiv vođenja spoljne politike Cvetković-Maček. U tom smislu Partija je postavljala zadatak da se tamo gdje postoje partijske organizacije formiraju odbori protiv skupoće po ulicama, preduzećima, blokovima kuća i po selima i da se protiv špekulanata mobiliju mase parolom da je »borba protiv skupoće danas glavna karika opšte borbe«²⁾. Sprovodeći ovu direktivu partijske organizacije su računale na žene radnice, činovnice i domaćice. U Bosni i Hercegovini žene su organizovale akcije protiv skupoće većinom u onim gradovima gdje je pitanje snabdijevanja bilo najbolnije i najteže. To su gradovi: Sarajevo, Mostar, Tuzla i Prijedor.

U Tuzli (septembra) 1939. godine došlo je do demonstracija radničkih žena koje su bile uperene protiv djelimične mobilizacije radnika i rudara ili, kako je tada vlast govorila, do poziva u rezervu.³⁾ Ove demonstracije organizovao je Mjesni komitet KPJ u Tuzli. Demonstriralo je preko 200 žena pred vojnim okrugom i pred zgradom opštine u Tuzli izvikujući parole protiv rata, protiv mobilizacije i protiv skupoće. Policija je pokušala da rasturi demonstracije, a goloruke žene u odbrani svoje ličnosti su upotrebljavale drvene nanule. Pošto je policija uspjela da demonstracije rasturi, učesnice su se prema dogovoru uputile ka tuzlanskom radničko-rudarskom kvartu, Tušnj, gdje je sakupljenim ženama, učesnicama demonstracija, govorio Ratko Vokić, član KPJ, podvlačeći u svom govoru opasnost od fašizacije zemlje i izbijanja rata⁴⁾.

¹⁾ »Proleter«, organ CK KPJ, XV, br. 78, avgust-septembar 1940, str. 15-17.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Osnivački kongres KPJ, Sarajevo, 1950, str. 128.

⁴⁾ Arhiva Saveza ženskih društava BiH — Sjećanja na ilegalni rad učesnice Mevle Jakupović.

Velike demonstracije su održane 24. avgusta 1940. godine u Mostaru, gdje je izišlo oko 2.000 radnika, radnica, omladine i žena na ulice grada, demonstrirajući protiv skupoće i ratnih špekulanata. Demonstranti su nosili transparente sa zahtjevom za vojni savez Jugoslavije sa SSSR-om. Samo 9 dana kasnije, na dan godišnjice II svjetskog rata, mostarski proletarijat, među njima i žene, ponovo je izašao na ulice grada da demonstrira sa istim parolama kao i 24. avgusta. Ovoga puta naoružana policija i žandarmi su napali na demonstrante otvorivši puščanu vatru. Teže i lakše je ranjeno 10 lica, a među njima i omladinka Đemilović¹⁾.

Partijska organizacija KPJ Prijedor sprovodeći direktive Partije organizovala je u proljeće 1941. godine demonstracije zaposlenih radnica i žena u tvornici keksa protiv skupoće, podizanja cijena i špekulanata. Demonstracije su vođene pred zgradom opštine sa parolama: »Hljeba i rada«²⁾.

U istom periodu vođene su u okviru organizacije Ženski pokret u Banjoj Luci akcije protiv skupoće koje organizuje Partija. Organizacija Ženski pokret u borbi protiv skupoće pokreće žene radnice, činovnice i domaćice tražeći osnivanje komisije za određivanje i kontrolu cijena pri gradskoj opštini Banja Luka. Žene Banje Luke takođe organizuju proteste zbog zabrane Kluba akademičara Banja Luka i protiv oružanih vježbi ljotićevara kao izrazito fašističke organizacije. Žene Banje Luke su učestvovala u demonstracijama 21. avgusta 1939. godine prilikom održavanja Skupštine jugoslovenskog učiteljskog društva koju su organizovali Mjesni komiteti KPJ i tzv. »treća grupa učitelja«. Još u toku trajanja Kongresa, u kongresnoj sali se izražavalo nezadovoljstvo protiv celibata učiteljica, da bi kasnije na ulicama Banje Luke demonstracije dobile potpuno politički ton uperen protiv vlade, a za odbranu zemlje od fašizma i rata³⁾.

Izbijanjem II svjetskog rata Partija započinje šire pripreme za odbranu zemlje. U sklopu zaključaka sa Zemaljskog savjetovanja pod Šmarnom gorom 1939. godine partijska štampa već redovnije insistira na širem angažovanju žena u cilju direktne odbrane zemlje. »Žene treba najšire okupiti u borbi protiv rata, one su glavna radna masa pozadine, jer ostaju na njivi, na ulici u porodici bez hranioca. S tim radom i akcijama treba započeti odmah.... značaj rada među ženama je od sudbonosne važnosti zbog ratne opasnosti«, piše organ Partije »Komunist«⁴⁾. Kao jedan od prvih zadataka odbrane zemlje je organizovanje kurseva za prvu pomoć među ženskom omladinom i ženama. I organizacija Crvenog krsta je tih godina u svome programu imala održavanje kurseva za prvu pomoć. U sklopu ove organizacije Partija uspješno organizuje kurseve u Banjoj Luci, Tuzli, Bijeljini i Sarajevu. Polaznice su bile uglavnom

¹⁾ »Glas saveza radnika i seljaka«, organ PK KPJ za BiH, Sarajevo 3-4, str. 8.

²⁾ »40 godina«, Zbornik sjećanja, knj. III, str. 188.

³⁾ »40 godina«, Zbornik sjećanja, knj. III, str. 447.

⁴⁾ »Komunist«, god. IV, br. 1, 1940.

mlađe žene i djevojke. U Banjoj Luci je rukovodilac kursa bila dr Danica Perović, a održana su takva dva kursa koje je pohađalo oko 40 žena.

U Tuzli su održana dva kursa za prvu pomoć u zgradi tuzlanske gimnazije. Kurseve je pohađalo 50 polaznica, a predavanja je držao dr Mustafa Mujbegović¹⁾. U Bijeljini su se kursovi prve pomoći držali u okviru Crvenoga krsta i društva Kola srpskih sestara. Predavač na ovim kursovima bio je dr Vojislav Kecmanović²⁾. O ovome radu nalazimo podatke čak i u godišnjem izvještaju Kola srpskih sestara, za 1939. godinu koji je upućen u Beograd gdje se kaže da je pri Društvu održan »samarićanski tečaj koga je posjećivalo 32 učenice«. Takođe se u izvještaju navodi da je održan i tečaj za Prvu pomoć koji su posjećivale članice Društva³⁾.

Partija je u radu sa ženama posebnu pažnju obratila radu sa ženskom studentskom omladinom iz Bosne i Hercegovine koja se nalazila u Beogradu i Zagrebu. Većina ženske studentske omladine okupljene u studentskom društvu »Petar Kočić« i drugim studentskim udruženjima bila je napredna i stajala je pod neposrednim uticajem i rukovodstvom Partije. Tako nalazimo u štampi informaciju da je Udruženje studenata »Petar Kočić« iz Beograda uputilo pozdravno pismo manifestacionom zboru žena u Banjoj Luci povodom zahtjeva za dobijanje prava glasa. Sa tog zbora kao odgovor upućeno je pozdravno pismo studentkinjama na Beogradskom univerzitetu⁴⁾. Studentkinje svojim potpisima redovno učestvuju u akcijama koje vode napredni bosansko-hercegovački studenti od 1937. do 1940. god. i potpisuju se na svim otvorenim pismima koja su studenti uputili javnosti. Tako se među potpisnicima Prvog i Drugog, a naročito Trećeg otvorenog pisma bosansko-hercegovačke studentske omladine »Protiv rata, za slobodu demokratije i ravnopravnosti naroda, za autonomiju Bosne i Hercegovine«, od decembra 1939. nalaze potpisi 89 studentkinja⁵⁾.

Partija je u pronalaženju što pogodnijih oblika rada sa posebnom pažnjom radila na zbližavanju studentske i ženske radničke omladine. U tom duhu je pisana pozdravna depeša ženske radničke tekstilne omladine iz Sarajeva, upućena sa konferencije tekstilne omladine od oktobra 1940. godine studentskoj omladini u Beograd pa se kaže: »Pozdravljamo borbu studentske omladine koja radi za slobodu nauke i svoj bolji život smatrajući je dijelom opšte omladinske borbe«⁶⁾.

Koristeći se svakim pogodnim momentom u borbi sa režimom sarajevska partijska organizacija novembra 1940. godine preko organizacije SBOTIĆ-a vodi akcije za osmočasovno radno vrijeme službenika po trgovinama. U gvozdari »Braća Baruh i Finci« došlo je do kolektivnog zahtjeva, sa potpisima službenika, za osmočasovno radno

¹⁾ Dr Mustafa Mujbegović, narodni heroj, poginuo u NOB-u.

²⁾ Dr Vojislav Kecmanović, prvi predsjednik ZAVNOBiH-a.

³⁾ »Vardar«, Godišnjak Kola srpskih sestara, Beograd, 1939, str. 132.

⁴⁾ »Politika«, Beograd, 29. novembar 1939, str. 8.

⁵⁾ AI RPJ Beograd, br. 4995, VI, 3—7.

⁶⁾ AI RP Sarajevo, RP II/492.

vrijeme. Osjećajući organizovanu akciju, vlasnici gvoždare su zbog toga zahtjeva odmah dali otkaz na službu Bjanke Levi, istaknutoj aktivistkinji KPJ. Organizacija SBOTIĆ-a je sproveda po Sarajevu prikupljanje potpisa na posebnim formularima, svih službenika koji su bili zaposleni u privatnim trgovačkim radnjama, protestujući zbog otpuštanja Bjanke Levi, tražeći njen povratak na posao i osmo-satno radno vrijeme. Proteste su uputili radnici mnogih preduzeća sa ukupno 56 potpisa¹⁾.

IX

Iz ovog pregleda o razvitku ženskog pokreta vidimo da rad Partije među ženama započinje u drugoj polovini 1935. godine (Sarajevo, Banja Luka) najprije preko organizacije Ženski pokret i formiranjem omladinskih ženskih sekcija, a zatim u okviru sindikalnih i drugih ženskih organizacija, tako da taj rad traje kontinuirano sve do izbijanja rata 1941. godine.

Moglo bi se očekivati da je ovakva aktivnost Ženskog pokreta, koja se odvijala u duhu osnovnih postavki KPJ, našla svoga odraza u brojnom primanju žena aktivistkinja u redove članova KPJ. Ali stvarno stanje govori upravo suprotno. Od provale 1936. god. pa sve do sredine 1939. god. u partijskoj organizaciji BiH nije bilo žena članova KPJ. Utvrđujući ovu činjenicu moramo konstatovati da su postojali objektivni razlozi za takvo stanje. Partijska organizacija KPJ u Bosni i Hercegovini počela je da djeluje organizovanije tek formiranjem privremenog Pokrajinskog komiteta u Mostaru 1938. godine. Posebna istraživanja o stanju u Partiji će pokazati sa kakvom se sve teškoćama susretalo novoformirano partijsko rukovodstvo, (organizaciono učvršćenje i povezivanje postojećih partijskih organizacija i grupa, osvajanje pozicija u postojećem klasnom sindikalnom pokretu i među radničkom klasom, nastojanja da komunisti dođu na čelo radničkog pokreta, naročito u većim centrima: Sarajevo, Tuzla, Zenica, Banja Luka, rad sa novoprimitim članovima i borba protiv frakcionaša i oportunističkih). Međutim, upravo takva vrsta partijske aktivnosti, isključivo organizacione prirode, u uslovima dubokog ilegalstva, uslovlila je da se primanje žena u redove partije potpuno zapostavi.

Iz cjelokupnog dosadašnjeg izlaganja može se uočiti da su uslovi za rad sa ženama i ženskim organizacijama baš u ovom periodu bili izuzetno povoljni, kako u pogledu političke, tako i ekonomske aktivnosti. I upravo ta aktivnost žena koja se razvila u periodu poslije 1935. godine i stvaranja ženskog pokreta, bez čvršće organizacione baze, ali ipak pokreta, stajala je u suprotnosti sa brojem žena članova KPJ.

Na Pokrajinskoj konferenciji u Mostaru istaknuta je potreba »šireg političkog rada među ženama, naročito u pogledu ravnopravnosti žene sa muškarcem i dalja borba za pravo glasa, za jednake uslove zaposlene žene«²⁾. Nesumnjivo je da je ova konstatacija došla

¹⁾ AI RP Sarajevo, RP II/497.

²⁾ »40 godina«, Zbornik sjećanja, knj. II, Uglješa Danilović: »Iz rada partijske organizacije u Bosni i Hercegovini od 1938. do 1940. godine«, str. 56.

na osnovu dotadašnjih rezultata postignutih na polju borbe za ekonomska prava radnica kao i na osnovu uspjeha na polju pravne zaštite žene. Rad sa ženama je naročito dobio u širini i intenzitetu od druge polovine 1939. godine, poslije niza akcija: štrajkovi radnica, održani zborovi, potpisi za pravo glasa žena, itd. KPJ je samo na toj platformi uspjela da privuče veći broj žena i da ih uključi u borbu protiv režima, tako da taj intenzitet borbe dobija postepeno političku boju i od strane vlasti biva obilježen kao izrazito nova taktika komunista. Zbog toga imamo pojavu da režim, preko policije i ostalih organa, stalno upozorava nadležne vlasti o organizovanom radu žena, šaljući raspis za raspisom: »Iza Ženskog pokreta kriju se komunisti; oduzimati časopis »Žena danas«¹⁾, »Komunisti uvlače u borbu žene, posvećuju više pažnje ženskom kadru«²⁾. Zatim vodi posebne kartone i spiskove žena komunista³⁾; vrši hapšenja radnica⁴⁾. Uzimajući sve tvrdnje policije kao istinite činjenice i upoređujući ih sa datim pregledom razvitka ženskog pokreta, možemo konstatovati da je taj pokret kontinuirano djelovao sa više ili manje uspjeha sve do izbivanja rata.

Pa ipak, među članovima Partije nema mnogo žena. Iz dokumenata sa V pokrajinske konferencije KPJ za Bosnu i Hercegovinu (juli 1940.) najbolje se sagledava stanje i odnos prema učlanjivanju žena u redove KPJ. Sarajevska partijska organizacija imala je najviše uspjeha, pa se u izvještaju sa konferencije konstatuje: »Radu među ženama vođstvo (MK KPJ Sarajevo) je ukazalo dovoljno pažnje, što pokazuje i broj članova Partije, 7 žena, a pripremnim radom je obuhvaćeno oko 40 žena, mahom radnica. Nedostatak u tome radu jeste da se rad ne proširuje u redove muslimanki«⁵⁾.

O radu partijske organizacije u Banjoj Luci je konstatovano da je: »Rad među ženama nezadovoljavajući iako postoji legalan ženski pokret, koji je vodio akcije za pravo glasa, održan je jedan zbor a samo je jedna žena u Partiji«⁶⁾. Na konferenciji se konstatovalo za organizaciju KPJ u Mostaru da je »rad među ženama vrlo slab«, dok se za tuzlansku partijsku organizaciju konstatuje da se »radu među ženama tek pristupa«⁷⁾.

Na osnovu dosada iznijetih činjenica može se odmah reći da ovaj izvještaj na V pokrajinskoj konferenciji nije dao tačnu ocjenu dotadašnje aktivnosti ženskog pokreta. Kao što smo već utvrdili, do polovine jula 1940. godine ženski pokret je bio u stalnom usponu, imao je niz dobro organizovanih akcija kojima su mnoge partijske organizacije mogle biti zadovoljne, jer su uspjele da u pitanju aktiviziranja potlačenih žena uspješno ostvare osnovne postavke KPJ.

¹⁾ AI RP Sarajevo, RP II/180.

²⁾ AI RP Sarajevo, RP II/495.

³⁾ AI RP Sarajevo, RP II/360.

⁴⁾ Državni arhiv Sarajevo, Fond banske uprave Drinske banovine, br. 1209/1941-41/59.

⁵⁾ AI RP Beograd, Fond CK KPJ, 140/V, 3—9/40.

⁶⁾ AI RP Beograd, Fond CK KPJ, st. sign. 140/V, 3—9/40.

⁷⁾ Ibidem.

Zna se da je u Tuzli koncem 1939. godine bio formiran aktiv žena od 7 drugarica, kojim je u prvo vrijeme rukovodio Cvijetin Mijatović-Majo. Aktiv su sačinjavale: Antonija Henjel, Frida Laufer, Vilma Banker, Ana Pečenjko, Ljubica Radić, Mevla Jakupović i Slavica Marković. Zadatak aktiva je bio uključivanje što većeg broja radničkih i naprednih žena u akcije koje je vodio radnički pokret u Tuzli u periodu od 1939-1941. godine. Treba napomenuti da su sve ove drugarice radile i organizovale akcije koje su vođene još od 1937. godine (proslave 8. marta, pomoć španskim borcima, vidi, str. 154) u vrijeme kada im nije pružala svakodnevnu pomoć Partija. Koncem 1940. godine formira se u Tuzli prva partijska organizacija žena koju sačinjavaju četiri drugarice iz gornjeg aktiva, i to: Frida Laufer, Antonija Henjel, Mevla Jakupović i Ljudmila Panča. Sekretar ove prve organizacije žena bio je Cvijetin Mijatović, docnije Kapor Žarko, a pred rat je za sekretara postavljena Antonija Henjel¹⁾. U Sarajevu je krajem 1940. godine došlo do masovnijeg primanja žena u redove KPJ. Jedna partijska organizacija žena formirana je u strukovnom savezu sindikata tekstilaca, i u njoj su bile Hanika Altarac-Vuja, Roza Papo, Ankica Pavlović-Albahari, Zora Ser-Rakoši, Cilika Hajnrih, Jovanka Čović, Dankica Perera, Rasema Džamastagić²⁾. Osim ove partijske organizacije, krajem 1940. godine formirana je organizacija žena intelektualki u kojoj djeluju: Radojka Lakić, Ljerka Durbešić, Marija Koš, Zaga Blažić. Početkom 1941. godine su članovi Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo i dvije žene: Hana Ozmo i Jovanka Čović.

Što se tiče partijske organizacije Banja Luka, može se konstatovati da preovlađuje nepovjerenje prema ženama aktivistkinjama i njihovom primanju u KPJ i pored izvanredne aktivnosti koju su one razvijale u okviru organizacije Ženski pokret. Partijske organizacije u Hercegovini sve do izbijanja rata imale su sektaški odnos prema ženama, što se vidi iz konstatacije sa oblasnog partijskog savjetovanja KPJ za Hercegovinu od 3. marta 1941. godine, gdje se iznosi: »da Partija nije preodoljela svoje slabosti u pogledu smjelijeg primanja i angažovanja novih ljudi u svoje redove (posebno na selu i među ženama«³⁾).

U rezoluciji V pokrajinske konferencije za Bosnu i Hercegovinu u pogledu daljeg rada sa ženama je istaknuto sljedeće: »Partijske organizacije moraju ozbiljnije pristupiti radu među radnim ženama. Potrebno je uvlačiti žene u sve akcije, vodeći neumorno borbu za stvaranje načela: za jednak rad jednaka plata i postavljati uvjete i specijalne zahtjeve žena. Potrebno je dalje voditi akciju za opšta ženska prava (pravo glasa, ravnopravnost pred zakonom). Partijske organizacije moraju posvetiti više pažnje pripremama žena za ulazak u Partiju i uzimati sve poštene i borbene radne žene u Partiju«⁴⁾.

¹⁾ Arhiv Saveza Ženskih društava BiH, Memoarska građa o razvitku Ženskog pokreta u Tuzli.

²⁾ AI RP Sarajevo, Memoarska građa, stenografske bilješke, 9666, str. 12.

³⁾ »40 godina«, Zbornik sjećanja, knj. III, Džemal Bijedić: »Akcije KPJ poslije izbora 1938. str. 112.

⁴⁾ AI RP Beograd, Fond CK KPJ, st. sign. 140/V, 3—9/40.

U materijalima sa ove konferencije ne nalazimo nikakve podatke koji bi govorili da je na konferenciji donesena odluka da se formiraju komisije za rad sa ženama pri postojećim oblasnim komitetima kao i pri pokrajinskom komitetu. Međutim, u organizacionom izvještaju sa Osnivačkog kongresa KP BiH (novembar 1948) je rečeno da su pored komisije pri PK-u formirane i komisije za žene pri oblasnim komitetima¹⁾. Zbog toga što o komisijama nema govora u materijalima sa V pokrajinske konferencije, zaključujemo da se istoimene komisije za rad sa ženama formiraju tek poslije održane V zemaljske konferencije KPJ (oktobra 1940) sa zadatkom da kao organi partijskih rukovodstava doprinesu uspješnijem radu i jačanju Ženskog pokreta²⁾. Referat Vide Tomišić kao i rezolucija o ženskom pitanju izričito su zahtijevali formiranje pomoćnih organa pri partijskim rukovodstvima.

U Bosni i Hercegovini formirana je Pokrajinska komisija za rad sa ženama, čiji je sekretar bio Isa Jovanović, koji je istovremeno bio i sekretar PK KPJ za BiH, a vršio je i druge važnije dužnosti. Član Pokrajinske komisije bila je Hana Ozmo³⁾.

Što se tiče sastava i formiranja oblasnih komisija, o kojima je govoreno u izvještaju na osnivačkom kongresu, izgleda da su strogi uslovi ilegalnosti uticali da se o formiranju pojedinih organa pri partijskim komitetima ne govori mnogo, niti da se imenuju funkcije i zadatke, pa je to uticalo da se do danas gotovo ništa ne zna o sastavu oblasnih komisija niti o rezultatima njihovoga rada. Dosadašnja istraživanja nisu dala potpunije podatke da su komisije uopšte formirane i da su djelovale kao stvarna pomoć komiteta u akcijama naprednog i antifašističkog pokreta.

X

Sumirajući aktivnost i rezultate koji su postignuti u ovom periodu u pitanjima koja su bila od interesa za žene kao članove društvene zajednice, dolazimo do zaključka da se u periodu od 1937-1941, u Bosni i Hercegovini stvarao i razvijao napredni pokret žena pod uticajem KPJ. Pokret je svojim tretiranjem aktuelnih događaja i objašnjavanjem uloge žene u savremenom društvu nosio izrazito politički i antifašistički karakter, okupljajući u svojim redovima uglavnom žene intelektualke, radnice i veći broj domaćica.

Antifašistički pokret žena odvijao se preko raznih oblika i formi djelatnosti u uslovima koji su omogućavali da se kao pokret različito, s obzirom na mjesto i snagu partijske organizacije, razvija i ispoljava. Koristeći se postojanjem legalnih organizacija (Sarajevo, Banja Luka) pokret je uglavnom djelovao preko organizacija Ženski pokret i drugih ženskih društava (Bijeljina, Tuzla, Bihać, Doboj), a tamo gdje je bio veći broj zaposlenih žena radnica, preko radničkih

¹⁾ Osnivački kongres KP Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1950, str. 117, 128.

²⁾ AI RP Beograd, Fond V zemaljske konferencije KPJ, referat Vide Tomišić.

³⁾ Iz usmenog kazivanja Ise Jovanovića, ondašnjeg sekretara PK KPJ za BiH.

organizacija i strukovnih saveza (Sarajevo, Mostar). Postepeno angažovanje žena i njihovo uklapanje u opšta društvena kretanja predstavlja širi društveni proces koji obuhvata žene i njihovu djelatnost. Ali to je bio istovremeno i proces koji se odvijao među članovima Partije i partijskim organizacijama, koje su morale korigovati svoj stav o značaju rada među ženama i o potrebi pružanja direktne pomoći nosiocima naprednog antifašističkog ženskog pokreta. Postalo je jasno i u praksi provjereno shvatanje da je pitanje žena u uslovima kapitalizma sastavni dio borbe za progresivna kretanja, borbe za socijalističko društvo.

Ženski pokret u Bosni i Hercegovini koji se razvijao u ovom periodu nije imao svoju jedinstvenu organizacionu formu. Stvarao se od pojedinih akcija, koje su u datom momentu najviše odgovarale interesima žena, interesima radničke klase i same Partije u borbi sa režimom, i kao takav, kontinuirano iz akcije u akciju, razvijao se do stvarnog pokreta. Istraživanja su pokazala da je Pokret najuspješnije djelovao upravo u onim gradovima u kojima djeluju i partijske organizacije (Sarajevo, Banja Luka, Bijeljina, Prijedor, Mostar, Bosanski Novi, Brčko, Bihać itd.). To samo potvrđuje pretpostavku da je KPJ bila stvarni organizator antifašističkog pokreta žena.

Ženski pokret je nosio izrazito antifašistički karakter, uklapajući se u opštu atmosferu antifašističkih akcija koje su razvijane u Jugoslaviji pred II svjetski rat. To je bio period opšteg društvenog previranja i u političkom i u ekonomskom smislu, period narastanja demokratskih snaga, period stvaranja širokog antifašističkog raspoloženja masa. Prema tome, i ženski pokret je nosio u sebi tu karakteristiku, što potvrđuje i kasnije masovno učešće žena Bosne i Hercegovine u ratu i narodnoj revoluciji. Svojim učešćem u narodno-oslobodilačkom ratu žene Bosne i Hercegovine su pokazale ne samo visoko rodoljublje i hrabrost nego i zreli politički smisao, čiji korijeni leže u antifašističkim akcijama žena koje su prethodile ratnim vremenima.

АНТИФАШИСТСКОЕ ДВИЖЕНИЕ ЖЕНЩИН В БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЕ С 1937 ДО 1941 ГОДА

РЕЗЮМЕ

Коммунистическая партия Югославии со дня основания упорно боролась за активизирование женских масс в Югославии и включение их в ежедневную борьбу за политические права, экономическое равноправие и демократические свободы.

Исключительно тяжелое положение женщины создавалось под влиянием не только плохих экономических и культурно-просветительных условий, а и определенным неравенством женщин перед законом, благодаря конфессиональному разделению. Существующие организации женщин в городах, как и организации феминистического союза, пытались в соот-

ветствии с возможностями улучшить положение женщины в обществе того времени. Отрицая необходимость политической борьбы в передовых и прогрессивных общественных кругах, городское женское движение ограничилось гуманитарной и социальной деятельностью.

В середине тридцатых годов в Боснии и Герцеговине под влиянием и руководством КПЮ началось и развилось прогрессивное антифашистское движение женщин, в рядах которого находились женщины: интеллигенты, рабочие и домашние хозяйки. КПЮ, руководствуясь положениями седьмого съезда Коминтерна, через партийные организации и партийную печать призывала существующие женские и феминистические организации проводить интенсивную работу с женщинами-рабочими в рамках синдикальных организаций и звать их на борьбу за экономическое и политическое равноправие.

Чтобы склонить женщин на свою сторону, втянуть их в революционное движение, КПЮ использовала разные агитационные и пропагандные формы, ежедневно борясь за улучшение общего политического и экономического положения женщин. В движении особенно активно участвовали женские организации Сараева и Баня Лука.

В это время проводятся значительные организованные акции между трудящимися женщинами: формируются профсоюзные организации, начинаются тарифные движения и забастовки (Сараево, Мостар), в которые партии удалось втянуть большое число работающих женщин.

В движении за право голоса женщин в 1939 году участвуют женщины Сараева, Баня Лука, Тузлы, Бьелинье, Добоя и других более маленьких городов. Были проведены два большие митинга, посвященные праву голоса женщины. Выступление представителей других партий на этих митингах подчеркивает их особое значение.

Празднование 8 марта, 1 мая, демонстрации женщин против дороговизны и войны (Тузла, Мостар, Предор, Сараево), организация курсов первой помощи в целях обороны страны — все это были акции, в которые партия успешно втянула женщин и политически мобилизовала их в борьбе против антинародных режимов.

Движение женщин, хотя оно не имело организационной формы, успешнее всего развивалось в тех городах, в которых КПЮ была инициатором и организатором прогрессивного и антифашистского движения женщин.